

KUR'ÂN'IN KORUNMASINDA HIFZ VE KİTÂBET

İrfan Çakıcı*

Öz

İnsanlık için eşsiz bir hidâyet ve rahmet kaynağı olan Kur'an, Allah Teâlâ'nın muradına uygun olarak önce Levh-i Mahfûz'dan dünya semasında bulunan Beytü'l-İzze'ye, oradan da emin bir elçiyle, emin bir peygambere indirilmiştir. Ahir zaman peygamberi de bir yandan kendisine tevdi edilen bu ağır emaneti büyük bir titizlik içinde insanlara tebliğ etmiş diğer taraftan Kur'an'ın sağlam bir şekilde muhafaza edilebilmesi için de bir takım tedbirler almıştır. Bu anlamda Kutlu Nebî (as), Kur'an'ın okunması, öğretilmesi, öğrenilenlerin kayıt altına alınması ve başkalarına aktarılması gibi faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için hıfz ve kitâbet yöntemini devreye sokmuştur. Nübüvvetin ilk yıllarında bunlardan özellikle de hıfza ağırlık verilmiş bu süreçte kitâbet ise ikinci planda kalmıştır. Bunda mevcut şartların zorluğu, şifâhî kültürün yaygınlığı ve insanların buna yatkın olması, günlük ibadetlerin yerine getirilmesinde ezbere ihtiyaç duyulması, okuryazar oranının düşük olması, yazım malzemelerinin eksikliği gibi sebepler etkili olmuştur. Ancak ilerleyen zaman içinde ve özellikle de Medine döneminde imkânların artmasıyla birlikte yazım faaliyeti büyük bir ivme kazanmış hatta sahâbenin en seçkinlerinin de içinde bulunduğu vahiy kâtipliği müessesesi ihdas edilmiştir. Böylelikle nâzil olan sûre ya da âyetlerin mümkün olan en kısa zamanda yazıyla da kayıt altına alınması çok daha düzenli hale gelmiştir. Biz de başlangıçtan itibaren yaşanan bütün bu süreçleri "Kur'an'ın Korunmasında Hıfz ve Kitâbet" adlı araştırmamızda ele alıp incelemeye tabi tuttuk.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Hıfz, Kitâbet, Hâfız, Kâtip

MEMORİZATION AND LITERARY COMPOSITION IN PROTECTION OF QUR'AN

Abstract

Qur'an is a unique source of guidance and mercy for humanity, had been sent to "Beytü'l-İzze", which is located in the firmament of the world from "Levh-i Mahfûz" and then from there it was revealed to the trustworthy prophet. The last prophet, on the one hand he preached this precious message which entrusted to him to the people with great a care, on the other hand he took some precautions to protect the Qur'an with originality.

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Makale Geliş Tarihi:24/02/2019, Accepted/Kabul Tarihi: 01/09/2019

Doi: 10.26791/sarkiat.531685

*Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kur'ân'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Anabilim Dalı, irfancakici@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3079-465X>

In this sense, the blessed prophet put into the practice two methods which are memorization and literary composition to encourage his companions for reading and teaching of Qur'an and transferring the practices to the public. In the first years of the prophethood, there was a particular concentration on the memorization method rather than literary composition. The reasons for that was based on certain circumstances of that age such as inclination of people to verbal culture, prevalence of illiteracy, and requirement of reciting Quran in daily prayers. However, the circumstances were changed so that opportunities are increased in the favour of the Islam by time particularly in Madinah period. Therefore, writing activities have gained a great acceleration and a secretariat which include even the most elite of companions were established for recording revelations. In this way, it was much more regular to record the chapters or verses of the time with the letter in soon times. In the current study, we have examined all those processes which are memorization and literary composition from the beginning of the revelation regarding the Protection of the Qur'an.

Keywords: Qur'an, Memorization, Literary composition, Memorizers, Clerk

GİRİŞ

Vahiy zincirinin son halkasını oluşturan Kur'an'ın hem lafız ve hem de mânâ olarak muhafaza edildiği hususu, İmamiye Şiası'na mensup bazı marjinal gruplar,¹ kilise eğitimi almış bazı batılilar ve müsteşriklerin çoğu² hariç insanların üzerinde ittifak ettiği en temel konulardan biridir. Buna göre Kur'an, Allah Teâlâ'nın taahhüdü çerçevesinde muhafaza edilerek bu güne gelmiştir. İlk dönemden itibaren bazı muhalifler bunun aksini ispat etmek için bir hayli çaba içine girmiş olsalar da herhangi bir sonuca ulaşamamışlardır.³ Kaldı ki bu yönde ilmî değeri olan herhangi bir somut kanıt ortaya konabilmiş olsaydı bu durumda vahyin korunmuşluğu ile ilgili dinî naslarda yer alan iddialar gerçekliğini kaybeder ve Kur'an tıpkı diğer semavî kitaplar gibi tahrif riskiyle karşı karşıya kalırdı. Dahası Kur'an'ın da diğer semavî kitaplar gibi tahrif edilmiş olabileceğine dair kanaatler ve söylemler itibar kazanabilirdi. Zira Kur'an, içinde bulunan her bir sûresi, âyeti ve kelimesi ile bir bütündür. Bu bütünün bir kısmının gerçekliğini kaybetmesiyle tamamının kaybetmesi aynı şeydir. Bundan dolayı da Kur'an birçok âyette kendisine iftira atanları, ileri sürdükleri iddialarını ispat etmeye çağırmıştır.⁴ Buna rağmen Kur'an'ın Allah kelamı olmadığını iddia eden hiç kimse Kur'an'ın meydan okumasına karşılık verememiştir.⁵ Aslında ilk günden itibaren bu

¹ İsnâaşeriye/İmâmiyye Şiası'nın Ahbarî koluna mensup bazı kimseler Kur'an'da bazı lafzî tahriflerin olduğunu iddia etmiş fakat gerek Şia'nın diğer grupları ve gerekse ehl-i sünnet âlimleri bu tür iddiaların asılsız olduğunu delilleriyle birlikte ortaya koymuşlardır. Bkz. Sabuhi Şahavatov, "İmâmiyye Şiası'nın Kur'an'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı", *Usûl İslâm Araştırmaları* 22/22 (Ocak 2014): 46.

² Batı dünyasında özellikle kilise eğitimi alan birçok kişi Kur'an-ı Kerim'in Allah'tan gelen bir vahiy olmadığına, Hz. Muhammed'in (sav) Allah elçisi olarak gönderilmediğine inanmaktadır. Müsteşriklerin çoğu ise Kur'an'ın orijinal bir vahiy ürünü olmadığı, Yahudilik, Hristiyanlık ve putperestlik gibi diğer din ve inanışların etkisiyle şekillendiğini ileri sürmüşlerdir. Bkz. Salih Akdemir, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'e (sav) Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/Özel Sayı (ts.): 189-193.

³ Osman Keskioglu, *Nuzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerîm Bilgileri*, 3. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 309-323.

⁴ el-A'râf 7/37; el-En'âm 6/93; el-Furkân 25/4.

⁵ el-Bakara 2/23; Yûnus 10/37-38; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88; el-Kasas 28/49; et-Tûr 52/34.

yönde bir takım girişimler olmuş fakat bunlar için ehli olan ulemâ nezdinde dikkate değer bulunmamıştır.⁶

Hiz. Peygamber nüzulünden itibaren vahyin korunması ve bu konuda herhangi bir eksikliğin yaşanmaması için son derece titiz davranmıştır. Bunu temin etmek için de hıfz ve kitâbet şeklinde iki temel yöntemi uygulamaya koymuştur. Bunlardan hıfz, vahyin inişinden itibaren en pratik ve en etkili yol olarak Müslümanlar tarafından kullanılmış,⁷ zaman içinde imkânlar artmasına rağmen bu özelliğini de hiç kaybetmemiştir. İlk dönemlerde sahâbenin hususiyle ezberi tercih etmesinde, iman edenlerin büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmemesi ve Kur'an okumak için başka bir alternatifin olmaması, âyet ve hadislerin muhatapları Kur'an okumaya teşvik etmesi,⁸ sahâbenin güçlü bir hâfızaya sahip olması gibi bir takım sebepler etkili olmuştur. Kitâbete gelince Hiz. Peygamber bu konu üzerinde de hassasiyetle durmuş ve yazım için şartlar olgunlaştığı andan itibaren⁹ sahâbenin en seçkinlerinden bu işle görevli kâtipler seçmiştir.¹⁰ Resûlullah'ı böyle bir uygulamaya sevkeden pek çok sebepten söz edilebilir. Mesela ezberde yaşanabilecek hata ve tereddütlerin yazılı metinlerle kontrol edilmesi, unutulabilecek kimi âyetlerin okunması ve yeniden ezberlenmesi için yazılı metne ihtiyaç duyulması, değişik amaçlarla şehir dışına çıkan sahâbenin yanlarında yazılı metin bulundurmaya gereksinim duymaları,¹¹ en önemlisi Kur'an'ın kitâbetle de korunarak sonraki nesillere aktarılması gibi daha pek çok sebepten bahsedilebilir. Biz de Kur'an'ın korunmasında söz konusu edilebilecek bütün bu hususları iki ana başlık halinde ele aldık ve ilgili başlıkları kendi içinde alt başlıklara ayırmak suretiyle konuyu incelemeye tabi tuttuk.

1. Kur'an'ın Korunmasında Hıfzın Yeri

Kur'an'ın hiçbir tağyir ve tebdile uğramadan indiği haliyle bu güne kadar gelmesinde hıfzın çok büyük bir rolü olmuştur. İlk neslin Kur'an'ı korumak için öncelikli olarak hıfza yönelmesinde etkisi olan pek çok husustan bahsedilebilir. Bu anlamda Kur'an'a ait bazı özelliklerin sahâbeyi ezbere yöneltmesi, Hiz. Peygamber'in ashabını ezbere teşvik etmesi, sahâbenin kendilerini Kur'an'a adanmaları, mevcut şartların insanları ezbere mecbur bırakması, ilk dönemde şifâhî kültürün yaygın olması gibi hususlar sahâbenin hıfza ağırlık vermesinde etkili olmuştur. Kur'an'ın korunmasında hayatî öneme sahip olan bu hususlar, bazı alt başlıklarla birlikte ele alınacaktır.

⁶ Mustafa Sadık Abdülkadir er-Râfi, *İ'cazû'l-Kur'an ve'l-belağati'n-nebeviyye*, 8. Baskı (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2005), 63; Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, (Kahire: Meketebe, ts.), 2: 118; Nüreddin İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerim*, (Dımeşk: Matbaatü't-tıbak, 1993), 180.

⁷ Muhammed b. Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi kirâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâd (b.y.: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 1: 7; Abdu's-Sabûr Şâhin, *Târîhu'l-Kur'ân*, (Kahire: Dârü'l-Kahire, 1996), 91; Ebû Şühbe, *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerim*, 3. Baskı (Riyad: Darü's-sevâ, 1987), 263.

⁸ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 21, "Tevhid" 52; Müslim, "Müsâfirîn", 243; Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 5; İbn Mâce, "Mukaddime", 16, "Edeb", 52; Ebû Dâvud, "Salât", 349; Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân" 1.

⁹ Kitâbet konusunun müstakil olarak ele alındığı bölümde konu daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

¹⁰ Mennâ Halil el-Kattân, *el-Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1994), 118; Necati Akbaş, *Hiz. Peygamber Dönemi Kur'an'ın Yazım Tarihi*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 67-68.

¹¹ Abdullah b. Ömer'den şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: "Hiz. Peygamber bizi, düşmanın eline geçerek korkusuyla üzerimizde Kur'an nüshası olduğu halde düşman memleketlerine gitmekten menetmişti." Pek çok hadis kaynağında geçen bu rivâyete göre, sahabe-i kirâm herhangi bir amaçla şehir dışına çıktıklarında yanlarında Kur'an metni bulundururlardı. Esasında sahabe Kur'an'ı korumada önceliği hıfza verseler de yanlarında yazılı metin bulundurmaları onlar için de bir ihtiyaçtı. Bkz. Müslim, "İmare", 24; İbn Mâce, "Cihad", 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8: 121; Ebû Dâvud, "Cihad", 89.

1.1. Kur'an'a Ait Bazı Özelliklerin Hıfza Etkisi

Allah kelâmı olması hasebiyle Kur'an, kendine has pek çok özelliğe sahiptir. O hidâyet, huzur ve şifa kaynağıdır. Onda hiçbir çelişki yoktur.¹² Onda acâiplikler hiçbir zaman son bulmaz.¹³ O tevatüren nakledilen kesin bir bilgidir. Bütün insanlar bir araya gelse benzerini ortaya koyamazlar.¹⁴ Kur'an'ın sahip olduğu bu gibi özelliklerin her biri insanın Kur'an'la ilişkisine katkı sağlar ve O'ndan daha fazlasıyla istifade etmesine vesile olur. Bu bağlamda Kur'an'ın lafız yönü ve mana zenginliği de, O'nun daha kolay ve daha kalıcı bir şekilde ezberlenmesine katkı sağlayan özelliklerdendir. Şöyle ki bir kişi Kur'an okurken O'nun harf, kelime ve cümlelerinin eşsiz nazım ve telifi sayesinde bazen bir şiir bazen bir nesir okuduğu hissine kapılır. Hâlbuki kişinin okuduğu ne şiirdir ne nesirdir. O, şiirin ve nesrin bütün üstün özelliklerini kendinde bulunduran muciz bir kitaptır.¹⁵ Bu durum hem okumada ve hem de okunanı ezberlemede muhataplara kolaylık sağlar. Kişi, dilin akıcılığı, müzikal ahengi ve ritmi sayesinde¹⁶ okuduğunu kolaylıkla ezberler ve ezberlediğini de uzun yıllar zihninde muhafaza eder. Kur'an'ın nazım ve telifinin ezbere katkısı olduğu gibi O'nun mana yönünün de ezbere katkı sağladığı söylenebilir. Zira Kur'an, geçmişten geleceğe, dünyadan âhirete, insandan topluma hulasa pek çok konuyla ilgili geniş bir bilgi birikimine sahiptir. Buna göre bir kişinin böyle derinlikli bir kitabı okuyup da ondan etkilenmemesi mümkün değildir. Bu etkinin tesiri öncelikle kişinin manevi dünyasına olsa da bunun zihinsel bir boyutunun olduğunu söylemek mümkündür. Mana yönüyle insanın gönlünde bu denli etki eden bir metnin, söz konusu manaları taşıyan lafızlarının da benzer şekilde insanın zihninde yer etmesi son derece tabii bir durumdur. Bu gibi genel özelliklerle birlikte Kur'an'ın, daha özelde ezbere katkısı olduğu düşünülen başka özelliklerinden de bahsetmek gerekir ki aşağıda bunlardan üçüne ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

1.1.1. Kur'an'ın Münecemen/Peyder Pey Nâzil Olması

Bilindiği üzere Kur'an'ın nüzülü yirmi üç yıl gibi uzun bir sürede tamamlanmıştır.¹⁷ Bu özellik nâzil olan kitaplar içinde sadece Kur'an'a has bir durumdur. Zira diğer semavî dinlere ait kitaplar tek seferde nâzil olmuştur.¹⁸ Bundan dolayı Kur'an'ın inmeye başladığı ilk dönemlerde ehl-i kitapla ilişkisi bulunan ve bu sayede belli bir vahiy kültürüne sahip olan insanlar Kur'an'ın tek seferde değil de zamana yayılarak parça parça inzaline itiraz etmişlerdir.¹⁹ İlgili âyetler de Kur'an'ın hangi hikmetlere binaen bu şekilde indirildiğini gerekçeleriyle birlikte beyan etmiştir.²⁰ Buna göre Kur'an'ın parça parça gönderilmesiyle ilgili kimi âyetlerde sarahaten, kimi âyetlerde ise zımnen değinildiği üzere pek çok hikmetten söz edilebilir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in

¹² en-Nisâ 4/82.

¹³ Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 91.

¹⁴ el-Bakara, 2/23; el-İsrâ, 17/88; el-Hûd, 11/13.

¹⁵ Alican Dağdeviren, "Kur'an'ın Fonetik İ'cazı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20 (2009/2): 72.

¹⁶ Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'an*, trc. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 75.

¹⁷ Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin tete'alleku bi'l-kitâbi'l-azîz*, thk Tayyar Altıkulaç (Beirut: Dârüs'sâdir, 1975) 29; Bedreddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Mektebetü dâri't-turâs, ts.), 1: 228.

¹⁸ Fahrettin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 3. Baskı (Beirut: Dârü ihyai't-turâs, 1999), 26: 457; Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şüayb Arnâvûtî (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 2008), 98.

¹⁹ Şâhin, *Târîhu'l-Kur'ân*, 29; Itr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerim*, 28.

²⁰ el-Furkân 25/32.

desteklenmesi, teselli edilmesi, daraldığı ve bunaldığı anlarda gönlünün ferahlatılması ve sıkıntılarının giderilmesi,²¹ ibadet, muamelat ve ukubata yönelik bir takım mükellefiyetlerin zamana yayılarak insana sunulmasının insan fitratına daha uygun olması,²² toplumun bir halden başka bir hale dönüşümünün ve yeni bir medeniyetin inşasının zamanla gerçekleşebilmesi bunlardan bazılarıdır.²³ Kur'an'ın peyderpey indirilmesinin muhataplara sağladığı en önemli kolaylıklardan biri de inen vahyin zamana yayılarak kolaylıkla ezberlenmesine imkân vermesidir.²⁴ Şayet Kur'an bir seferde toplu olarak indirilmiş olsaydı bu şekilde kolaylıkla ezberlenmesi mümkün olmazdı.²⁵ Bu durum doğal olarak yeni Müslüman olan sahâbe toplumunun bir takım sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına sebep olabilirdi. Dolayısıyla sahâbe toplumu peyderpey nâzil olan Kur'an'ı ya doğrudan Hz. Peygamber'den ya da sahâbenin önde gelen muallimlerinden, dinlemiş ve ezberlemişlerdir. Tabiatıyla vahyin zamana yayılarak nâzil olması Kur'an'ın daha kolay bir şekilde ezberlenmesinde rol oynamıştır.

1.1.2. Kitâbette Hareke ve Noktanın Bulunmaması

Nâzil olan âyetler ağırlıklı olarak ezber yoluyla okunmuş ve koruma altına alınmış olsa da belli bir zaman sonra Hz. Peygamber'in denetiminde yazıya aktarılmıştır.²⁶ Bu anlamda bir yandan ezber faaliyeti yürütülürken diğer taraftan vahiy kâtipleri bir takım yazı malzemelerine belli bir tertip üzere âyetleri yazmışlardır. Kullanılan yazı dili ise doğal olarak o günün toplumunda hâkim olan yazı dili ile aynı özellikleri taşımıştır. Dolayısıyla âyetlerin yazımında da, tıpkı o günün yazısında olduğu gibi hareke ve nokta kullanılmamıştır.²⁷ Vahyin yazımında hareke ve noktanın kullanılmaması ise bir ölçüde ezberi de gerekli kılmıştır.²⁸ Zira ezber olmadan bir takım basit malzemeler üzerine yazılı bir metnin hatasız bir şekilde okunması çoğu zaman mümkün değildir. Bunda insanların kendi kültürel hayatlarında pek de aşına olmadıkları içerikte bir metinle ilk defa karşılaşmış olmaları ve Kur'an'ın kendine has kıraat şekli etkili olmuştur. Bu konuda pek çok örnekten söz edilebilir. Mesela Fatiha sûresinde geçen “ملك” kelimesi Asım, Kisâi, Halef Âşır ve Ya'kub gibi bazı kıraat âlimleri tarafından “م” harfinin meddiyle; Nâfi, Hamze, İbn Âmir, Ebû Amr gibi bazı kıraat âlimleri tarafından ise kasr ile okunmaktadır.²⁹ Öte yandan Âl-i İmrân sûresinde geçen “ملك” kelimesinin ilk harfi med yapılarak,³⁰ en-Nâs sûresinde geçen “ملك” kelimesinin ilk harfi ise med yapılmadan okunmaktadır.³¹ Görüldüğü üzere yazımı aynı olan bir kelime bir yerde hem med, hem

²¹ İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerim*, 29; Musa İbrahim el-İbrahim, *el-Buhûs menheciyyetü fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2. Baskı (Amman: Dâr-i ummâr, 1996), 14.

²² Ebû Şühbe, *el-Medhal*, 72-74; el-Kattân, *el-Mebâhis*, 106-110.

²³ Muhammed Bekir İsmail, *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2. Baskı (Mısır: Dârü'l-menâr, 1999), 31-33; Ebû Şühbe, *el-Medhal*, 69-83; Musa İbrahim, *el-Buhûs* 48.

²⁴ İsmail, *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'ân*, 31; Musa İbrahim, *el-Buhûs*, 25; Kattân, *el-Mebâhis*, 105-106.

²⁵ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 28.

²⁶ Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, thk. Fevâz Ahmed Zümerlî, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1995), 1: 202; Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân'ı Kerîm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İfav Yayınları, 1993), 41.

²⁷ Şâhin, *Târîhu'l-Kur'ân*, 111; Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 14. Baskı (Riyad: b.y., 2005), 494.

²⁸ Başlangıçta nokta ve harekeden yoksun olan Kur'an'a bu tür işaretlerin konması hicri birinci asırda gerçekleşmiştir. Ebu'l-Esved ed-Düelî tarafından bu bu iş, talebeleri Yahya b. Ya'mer ve Asam el-Leysî tarafından tamamlanmıştır. Bkz. Subhi es-Sâlih, *el-Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, 10. Baskı (Beyrut: Dârü'l-ilm, 1977), 90.

²⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 11; Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, (Dımeşk: Dâru sa'di'd-dîn, 2002), 1: 8-9.

³⁰ Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 1: 370.

³¹ Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 10: 653.

de kasr ile bir yerde sadece med ile bir yerde de sadece kasr ile okunmaktadır. İnsanların bu durumu ayırt edebilmeleri ve her bir kelimeyi aslına uygun şekilde okuyabilmeleri için ezbere ihtiyaç duymaları elbette tabî bir durumdur.³²

Başka bir örnekte, “يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ” Onlar (kendi akıllarınca güya) Allah'ı ve müminleri aldatırlar. Hâlbuki bunun farkında değiller; ancak onlar sadece kendilerini aldatırlar.”³³ âyetinde geçen ع - د - خ fiilini içlerinde Âsım'ın bulunduğu çoğu kıraat imamı يَخَادِعُونَ şeklinde okumuşlardır.³⁴ Ancak yine sahih kıraat imamı olarak bilinen Nâfi, İbn Kesîr ve Ebû Amr ise bu fiili يَخَادِعُونَ şeklinde müfâale babında okumuşlardır. Bu okuyuşa göre ise âyetin anlamı şöyle olur: “Onlar (akıllarınca) Allah'ı ve müminleri aldatma yarışına girerler. Farkında değiller ama onlar böyle yaparak ancak kendilerini aldatmış olurlar.”³⁵ Esasında bu iki farklı kıraat, âyetin anlamında herhangi bir çelişkiye sebep olmamakta aksine âyete anlam çeşitliliği kazandırmaktadır³⁶ ki bu tür okuyuşların temeli tamamen Hz. Peygamber'e dayanmaktadır.³⁷ Bununla birlikte bir âyeti farklı şekillerde okumaya müsait bir durum olmasına rağmen bir kişinin onu vahye uygun şekilde okuması, söz konusu âyeti Hz. Peygamber'den duyması ve o şekliyle ezberlemesine bağlıdır. Kıraat kaynaklarında gerek mana ve gerekse telaffuz yönünden aralarında farklılık bulunun ve ancak ezberle birbirinden ayırt edilebilen yüzlerce örnek yer almaktadır.³⁸

1.1.3. Dinî Nasların Muhatapları Hıfza Teşvik Etmesi

Kur'an'da yer alan konular inanç, ahlak ve ibadet olmak üzere temelde üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan ibadet Allah için yapılan her şeyi içine alsa da bunun en önemli unsuru namazdır. Farz ve nafil olmak üzere gece ve gündüzün belli vakitlerine yerleştirilmiş olan namazın en önemli rüknü ise kıraattir. Bunun gerçekleşebilmesi için kişinin belli bir miktar da olsa Kur'an'dan ezberinin olması kaçınılmazdır. Aksi takdirde namaz ibadetinin yerine getirilmesi mümkün değildir. Sahâbe ise ibadetlerde hiçbir zaman azla yetinmemiş hep daha fazlasını yapmak için çaba sarf etmiştir. Asr-ı saadet döneminde bunun pek çok örneği vardır. Mesela sahâbeden bazıları İslam'ı daha güzel yaşamak için büyük bir heyecanla Kur'an'ı bir gecede okumaya,³⁹ bazıları

³² Bilindiği üzere ahurf-i seb'a olarak bilinen, Kur'an'ın farklı şekillerde okunması şeklindeki uygulama Medine döneminde verilmiş bir ruhsata dayanır. Bununla birlikte yukarıdaki örnekte olduğu gibi pek çok kelimeyi ezber olmadan aslına uygun şekilde okumak mümkün değildir. Bundan dolayı da sahabe kıraati; “tabi olunan bir sünnet” olarak tanımlanmışlardır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 10-11.

³³ el-Bakara 2/9.

³⁴ Abdüllatif el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 1: 41.

³⁵ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûni, İbrahim Udfeyş, 3. Baskı (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-mısriyye, 1964), 1: 196.

³⁶ İrfan Çakıcı, *Şaz Kıraatlerin Tefsire Etkisi* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016), 121.

³⁷ Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî, el-Mekkî, *el-İbâne an meâni'l-kirâât*, nşr. Abdulfettah İsmail Şelebî (Kahire: Külliyyetü dâri'l-ulûm, 1960), 51; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 14, 51; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 423.

³⁸ Sahih kıraat farklılıklarını görebilmek için bu alanda yazılan pek çok esere bakılabilir. Mesela İbnü'l-Cezerî'ye ait *en-Neşr fi kirâati'l-aşr*, Ebû Amr ed-Dânî'ye ait *et-Teytir fi'l-kirâati's-seb'a*, Muhammed Fehd Haruf'e ait *el-Kirâatü'l-aşri'l-mütevâtir*, bu eserlerden bazıları olarak zikredilebilir.

³⁹ Sahâbe-i Kirâm Kur'an okumaya olan düşkünlükleri sebebiyle nazil olduğu kadarıyla Kur'an'ın tamamını kısa sürede okumak istiyorlardı. Bununla ilgili kaynaklarda birçok olaydan bahsedilir. Mesela bunlardan birinde Hz. Peygamber Abdullah b. Amr'a Kur'an'ı bir ayda hatmetmesini söylemiş, Abdullah'ın ısrarı üzerine Kutlu Nebî (as) bu süreyi önce yirmi güne sonra on güne ve nihayet bir haftaya indirmiş ve bunun altına inilmemesini emretmiştir. Yine Kur'an'ı bir gecede hatmeden bir sahâbîyi Hz. Peygamber bundan menetmiştir. Bkz. Buhârî, “Savm”, 58, “Fedâilü'l-Kur'an”, 34; Müslim, “Sıyâm”, 182, 184; Nesaî, “Sıyâm”, 76, 78.

gündüzleri oruç tutmaya, bazıları da geceleri ibadetle geçirmeye karar vermişti.⁴⁰ Hâlbuki İslam hiçbir şekilde insanlara böyle bir sorumluluk yüklememiştir.⁴¹ Kaldı ki, Hz. Peygamber de bu tür girişimlere hiçbir şekilde müsaade etmemiş ve bu talepleri makul bir seviyeye indirgemıştır.⁴² Ancak burada dikkat çeken husus şu ki, sahâbe İslam'a ve onun ana kaynağı olan Kur'an'a karşı o denli büyük bir arzu ve istek duymuşlardı ki hiçbir zaman azla yetinmemiş, hep daha fazlasını yapmanın gayreti içinde olmuşlardı. Zira onlar Kur'an'dan bir âyet daha fazla okumanın ve ezberlemenin kişiyi Allah ve Resûlü nezdinde daha faziletli kılacağına⁴³ ve ayrıca bunun âhirette büyük bir karşılığının olacağına yürekten inanmışlardı.⁴⁴ Şu halde gerek Kur'an'ı daha kısa sürede okuma talebinde bulunanlar ve gerekse bütün geceyi ibadetle geçirmeyi arzu eden kişilerin doğal olarak hıfzının buna yeterli olması gerekirdi. Aksi takdirde söz konusu ibadetleri eda edebilmeleri mümkün değildi. Dolayısıyla sahâbe öncelikle belli bir takım ibadetleri yerine getirebilmek, ikinci olarak da âhret günü için va'd edilen mükâfatlara nail olabilmek için Kur'an'ı ezberlemiştir.⁴⁵

1.2. Kur'an'ın Ezberlenmesinde Hz. Peygamber'in Rolü

Hz. Peygamber nâzil olan âyetleri, Allah Teâlâ'nın muradıyla gönlünde hazır bulmuş ve ayrıca bu iş için herhangi bir gayret sarf etmesine ihtiyaç kalmamıştır. Aslında ilk dönemlerde Nebî (as) vahiy esnasında, aklında tutamam endişesiyle nâzil olan âyetleri tekrar etme ve Cibril'i Emin'e yetişme çabası içine girmişti. Fakat nâzil olan âyetlerin bizzat Cenâb-ı Hakk tarafından Allah Resûlü'nün gönlünde muhafaza edileceği⁴⁶ ve bu âyetlerin hiçbir şekilde unutulmayacağı⁴⁷ teminatının verilmesi Hz. Peygamber'i rahatlatmış ve bu tür endişelere gerek olmadığı yönünde teskin edilmiştir. Burada bahsi geçen olaylar bilindiği üzere nübüvvetin ilk yıllarında gerçekleşmiştir.⁴⁸ Bu dönemde Hz. Peygamber nâzil olan vahyi aile yakınları ve yakın dostları diyebileceğimiz başta Hz. Hatice, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit ve Bilâl-i Habeşî olmak üzere az sayıdaki insanlara iletebilmiş, henüz daha şartlar oluşmadığından dışarıya açılmamıştır.⁴⁹ Kitâbetin olmadığı sadece ezberin olduğu bu yılların yaklaşık beş yıl kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.⁵⁰ Bu süre zarfında her ne kadar nâzil olan vahiy miktarı fazla olmasa da, bu az sayıdaki âyetler öncelikle Hz. Peygamberin göğsünde sonra da az sayıdaki sahâbenin ezberinde muhafaza edilmiştir.

Kur'an'ın okunması, ezberlenmesi ve iyice kavranması noktasında Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarından da söz etmek gerekir. Bunlardan biri cemaatle birlikte kılınan namazlardır. Hz. Peygamber namazlarda bazen uzun bazen kısa âyetler okur ve böylelikle sahâbe de Kur'an'ı doğrudan kendilerinden duyma imkânına sahip olurdu.⁵¹

⁴⁰ Buhârî, "Nikah", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 267.

⁴¹ el-Bakara 2/185; el-Maide 5/77; et-Taha 20/1-2; Nesâî, "Hacc", 217.

⁴² Buhârî, "İmân", 29, 32, "Teheccüd", 18, "Rikak", 18; Müslim, "Müsâfirîn", 221; Nesâî, "Kıyâmü'l-Leyl", 17.

⁴³ Rûmî, *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 72.

⁴⁴ **Tirmizî, "Sevabü'l-Kur'ân", 16.**

⁴⁵ Tirmizî, "Sevabü'l-Kur'an", 13; Ebû Dâvud, "Vitr", 14; İbn-i Mâce, "Mukaddime", 16.

⁴⁶ el-Kıyâme 75/16-18.

⁴⁷ el-A'la, 87/6.

⁴⁸ Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 75; Müslim, "Salât", 147.

⁴⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-hicr, 2001), 17: 654-664.

⁵⁰ Hamîdullah, *Kur'ân'ı Kerîm Tarihi*, 41.

⁵¹ Buhârî, "Teheccüd", 28; Müslim, "Salât", 165-168, "Salâtu'l-Müsâfirîn", 92, 93, 98-100; Tirmizî, "Mevâkîf" 191; Ebû Dâvud, "Tatavvu", 3; Nesâî, "İftitah", 38, "Kıyâmü'l-Leyl", 46.

Bunun yanında Hz. Peygamber namaz dışında da sıklıkla Kur'an okumayla meşgul olur özellikle de gecenin belli bir bölümünü bu işe tahsis ederdi.⁵² Bir rehber ve bir önder olarak hayatlarının her anında Resûlüllah'ı kendilerine örnek alan sahâbe Kur'an tilavetinde de O'nun yolunu takip etmiş ve böylelikle Kur'an okuma alışkanlığı sahâbenin hayatında çok önemli bir ibadet olarak yerini almıştır.⁵³

Gecenin belli bir vaktinde kalkıp namaz kılma ve Kur'an okuma emrine muhatap olduktan sonra hayatı boyunca bu ibadete devam eden Hz. Peygamber söz ve uygulamalarıyla⁵⁴ sahâbe üzerinde o denli etkili olmuştu ki sahâbeden pek çok kişi de gece Kur'an okumalarına büyük önem vermiş ve bunu alışkanlık haline getirmişlerdi.⁵⁵ O kadar ki geceleyin evlerin önünden geçenler içerden sanki arı uğultusuna benzer bir ses işitirlerdi.⁵⁶ Hatta bir gece Hz. Peygamber, Hz. Aişe ile birlikte, Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin kapısından geçerken, onun güzel sesiyle Kur'ân okuduğunu duymuş ve bekleyip bir süre dinlemişlerdi. Sabahleyin durumu kendisine anlatınca, Ebû Musa el-Eşarî, "Ya Resûlellah, eğer beni dinlediğinizin farkına varsaydım, daha güzel okumaya gayret ederdim" diye karşılık vermişti.⁵⁷

Kur'an'ın okunması ve ezberlenmesine büyük önem veren rahmet peygamberi sözleri ve uygulamalarıyla bu konuda ne kadar hassas olduğunu sahâbeye göstermiştir. Bu anlamda bazen ezberinde bir miktar daha fazla bulunan kişileri diğerlerinden ayrı tutmuş ve yeri geldiğinde bu kişileri içinde buldukları topluluğa imam⁵⁸ ya da reis tayin etmiş,⁵⁹ bazen şehit olan iki sahâbeyi aynı kabre defnederken ezberi daha fazla olan kişiyi diğerinin önüne geçirmiştir.⁶⁰ Bunun yanında Hz. Peygamber, Kur'an'la meşgul olmanın asıl ve en büyük mükâfatının ise âhirette olacağı müjdesini vermiştir ki hadis kitaplarında bu gibi müjdelere vâ'd eden pek çok sahih hadisten söz edilebilir.⁶¹

Hz. Peygamber'in en çok zaman ayırdığı ve titizlikle üzerinde durduğu konulardan biri de Kur'an merkezli eğitim ve öğretim faaliyeti olmuştur. Öyle ki bizzat kendisi bu işin içinde olmuş bazen insanlara Kur'an okumuş,⁶² bazen tıpkı bir hocanın talebesini karşısına alarak ilgilendiği gibi sahâbeyle ilgilenmiş ve onlara Kur'an öğretmiştir.⁶³ Bu faaliyet ilk dönemlerde daha çok bireysel ölçekte ya da küçük gruplar şeklinde gerçekleşmiş ancak Müslümanların sayısının artmasına paralel olarak halka genişletilmiş, bireysel faaliyetler yanında, artık belli özel mekânlarda daha büyük okuma grupları oluşmaya başlamıştır. Medine'ye hicret edildikten sonra ise imkânlar daha da artmış ve Mescid-i Nebvî'nin bitişiğinde ashâbu's-suffe veya dârü'l-kurra adıyla özel bir yer tahsis edilmiştir. Burada kalanlar, hayatlarını bütünüyle ilme

⁵² el-Müzzemmil 73/1-4.

⁵³ Buhârî, "Meğâzî", 38.

⁵⁴ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 10, 13; Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 17; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 174.

⁵⁵ Buhârî, "Meğâzî", 38, "Şehâdât", 11.

⁵⁶ Darimi, "Mukaddime", 2; Ebû Şeybe, "Fedlü'l-İbâde", 6.

⁵⁷ Ebû Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâü'l-esfiya*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1974), 1: 258

⁵⁸ Müslim, "Mesâcid", 289-291; Tirmizî, "Salât", 60.

⁵⁹ İbn-i Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, 3. Baskı (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabi, 1991), 4: 185; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrut: Daru Sadr, 1957), 5: 508

⁶⁰ Buhârî, "Cenâiz", 73, 75; Rûmî, *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 72.

⁶¹ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 23. Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 18, "Sevâbu'l-Kur'ân", 25, "Kıraat", 4.

⁶² el-İsrâ 17/106.

⁶³ el-Cuma 62/2; Tirmizî, "Kıraat", 4; Ebu Abdullah el-Hâkim, *el-Müstedrek ale's-sahihayen*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), 1: 757.

adamışlardı. Bunun için de öncelikle nâzil olan vahyi hıfzederler sonra ilgili âyetleri birbirleriyle müzakere ederler ve bu öğrendiklerini gece gündüz hayatlarına tatbik ederlerdi.⁶⁴ Bugünkü anlamda İslâm'ın ilk üniversitesi olma özelliğini taşıyan bu mekânda yetişen ve kendilerine kurrâ denilen sahâbenin sayısı 400'e kadar ulaşmıştı.⁶⁵ Sahâbenin zenginlerinin finanse ettiği, daha çok bekâr ve fakir sahâbenin iştirak ettiği bu eğitim faaliyeti, bizzat Hz. Peygamber tarafından yürütülmüş⁶⁶ ve belli bir eğitim sürecinden sonra da bu kişiler civar beldele muallim olarak gönderilmişti.⁶⁷

Hayatının her anında Kur'an'la meşgul olmaya önem veren Kutlu Nebî (as), ramazan ayı geldiğinde bu hassasiyetini çok daha ileri boyutlara taşırdı. Öncelikle bu ayda o ana kadar nâzil olan Kur'an metnini baştan sona kadar Cebrail (as)' ile birlikte birbirlerine okurlardı ki buna "arza" adı verilmiştir.⁶⁸ Bu durum Hz. Peygamber'in ahir ömründe iki defa gerçekleşmiştir ki buna da "arza-i ahira" denir.⁶⁹ Böylelikle ramazan ayı gibi Kur'an'ın indiği mübarek bir ayda o ana kadar gelen vahyin baştan sona gözden geçirilmesi sağlanmıştır.

1.3. Kur'an'ın Hıfz Yoluyla Korunmasında Sahâbenin Rolü

Nübüvvetin ilk yıllarında İslam'ı kabul edenlerin büyük zorluklarla karşıya kalmaları, eğitim öğretim için rahat koşulların bulunmaması, yaşanan sürgünler, tecrit ve dışlanmalar gibi daha pek çok olumsuzluktan söz edilebilir.⁷⁰ Bütün bu olumsuz koşullara rağmen sahâbe Resûlullah'tan aldığı emanete harfiyyen sahip çıkmış ve tabiin nesline aktarmıştır. Bunun nasıl gerçekleştiğine gelince biz bu konuyu sahâbenin kendilerini Kur'an'a adanmış olmaları, dinî nasrlara ittiba etmede aşırı hassas olmaları ve mevcut şartların sahâbeyi özellikle Kur'an'ı ezberlemeye sevk etmesi şeklinde üç başlık halinde ele aldık.

1.3.1. Kur'an'a Karşı Sahâbenin Adanmışlığı

Ümmet içinde adanmışlık kavramını kendileri için kullanabileceğimiz en seçkin toplum sahâbedir.⁷¹ Zira onlar inançlarından dolayı her türlü baskı ve zulümle karşı karşıya kaldılar fakat hiçbir şekilde dinlerinden vazgeçmediler. Kimileri bu uğurda sahip olduğu toplumsal statüsünü kaybetti, kimileri anne-baba dahil tüm yakınlarını kaybetti, kimileri yerini-yurdunu, malını-mülkünü kaybetti ama yine de gönül verdikleri davalarından vazgeçmediler.⁷² Özellikle de Mekke döneminde sahâbenin zorluklar karşısındaki fedakârlıkları, hiçbir şekilde inançlarından vazgeçmemeleri, sonuna kadar İslam davasına peygamberlerinin davasına sahip çıkmaları ve bunun gibi daha pek çok durumdan söz edilebilir.⁷³ Sahâbenin bütün bu zorlukları göze almalarının temelinde ise

⁶⁴ Ebû Şühbe, *el-Medhal*, 366.

⁶⁵ Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 469-470.

⁶⁶ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1991), 2: 769.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrut: Daru Sadr, 1957), 3: 118; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 198-199; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 773.

⁶⁸ Buhârî, "Bedü'l-Vahy", 5.

⁶⁹ Hamîdullah, *Kur'an'ı Kerîm Tarihi*, 42-43.

⁷⁰ Cafer Acar, "Risalet Dönemi Savaşlarının Başlamasında Mekke Döneminde Müslümanlara Yönelik Saldırıların Rolü", *GÜİFD* 2/1 (2014): 46.

⁷¹ **Âl-i İmrân, 3/110**; Buhârî, "Şehadet", 9, "Fedailü'l-Ashab", 1; Müslim, "Fedailü's-Sahâbe", 214; Tirmizî, "Fiten", 45, "Şehadet", 4 Ebû Dâvud, "Sünnet", 10; Nesai, "Eyman", 29.

⁷² Hâkim, *el-Müstedrek*, 3: 529; el-İsbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1: 121; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3: 165.

⁷³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Dağıtım, 1992), 4: 204.

İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an yer almaktadır. Onlar canlarını mallarını, ömürlerini kendisine adadıkları Kur'an'ı okumak, iyice kavramak ve ezberlemek için hicretten önce Darü'l-Erkam'da,⁷⁴ hicretten sonra da Mescid-i Nebevî'de halkalar oluşturdular ve zamanlarının büyük bir kısmını bu işe hasrettiler.⁷⁵ Sonuç itibariyle az sayıdaki okuma yazma bilen sahâbe, Hz. Peygamber'in gözetiminde gelen vahyi hem yazmış hem de hıfzetmiş, geri kalan büyük çoğunluk ise belli seviyede de olsa sahip oldukları üstün kabiliyetler sayesinde adım adım Kur'an'ı ezberlemiştir.⁷⁶

1.3.2. Dinî Naslara Karşı Sahâbenin Tutumu

Dinî naslar ifadesiyle Kur'an ve Sünnet'te yer alan metinlerin açık delaleti kast edilir. İslam'ın bu temel iki kaynağında insanları Kur'an okumaya teşvik eden çok sayıda nassın yer aldığı vâkîdir. En başta, Kur'an lafzı bu ismin müştak bir isim olduğu kanaatinde olan ulemanın tercih ettiği görüş itibariyle "okunan" manasına gelen bir mastardır. Hâkezâ ilk âyetleri "oku" emriyle gelmiştir. Başka birçok âyette de doğrudan ya da dolaylı olarak muhataplardan Kur'an'ı okumaları istenmektedir.⁷⁷ Bu amaçla da Kur'an'da nicelik ve nitelik açısından farklı özelliklerdeki okumaları ifade eden kırâat,⁷⁸ tilâvet,⁷⁹ tertîl⁸⁰ gibi farklı kavramlar kullanılmaktadır. Sahâbe dinî nasların yönlendirmesiyle Kur'an okumaya o kadar önem vermişlerdir ki, zamanlarının büyük bir kısmını bu işe ayırmışlardır. Hatta bu konuda o kadar ileri gidenler olmuştur ki, bazıları bir ya da birkaç gün içinde Kur'an'ın tamamını okumak için Hz. Peygamber'den kendilerine izin verilmesini istemiştir.⁸¹ Ancak her zaman insan fitratını dikkate alan ve şer'î sınırlar içinde hep kolaylığı öğütleyen Kutlu Nebî (as) bu tür aşırılıklara müsaade etmemiş ve bunu makul bir seviyede tutmuştur.

İkinci olarak sahâbeyi Kur'an okumaya teşvik eden çok sayıda hadisten de söz edilebilir.⁸² Bilindiği gibi Hz. Peygamber sözleri ve bir takım uygulamalarıyla Kur'an'la meşgul olma üzerinde hassasiyetle durmuş ve böyle bir meşguliyeti en hayırlı iş olarak nitelemiştir.⁸³ Kutlu Nebî'nin (as) Kur'an'la ilgili sözleri hadis kitapları içinde en geniş hacme sahip olan konulardan biri olmuştur.⁸⁴ İlgili hadisler incelendiğinde Kur'an'ın okunmasından anlaşılmasına, ibret alınmasından hayata tatbik edilmesine, ezberlenmesinden başkalarına okutulmasına kadar Kur'an'la ilgili her şeyi bulmak mümkündür. Çoğunluğu okuma yazma bilmeyen sahâbe toplumu hadislerde geçen bu tür yönlendirmeleri yerine getirebilmek için Kur'an okumaya, okumak için de ezberlemeye mecbur kalmıştır. Onlar da büyük bir iştiaqla bu kutlu çağrıya karşılık

⁷⁴ Ebû Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâü'l-esfiya*, 1: 40; İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 3: 184.

⁷⁵ İbn-i Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 3: 75-76; Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, thk. Abdullah el-Halidi, 2. Baskı (Beirut: y.b., ts.), 2: 151.

⁷⁶ Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ, *Lemhât fî ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1990), 102.

⁷⁷ el-A'râf 7/204; el-İsrâ 17/45; ez-Zümer 39/23.

⁷⁸ el-Bakara 2/44; el-Müzzemmil 73/20; el-Kiyâme 75/18.

⁷⁹ el-Bakara 2/121; Âl-i İmrân 3/113; el-Fatır 35/29.

⁸⁰ el-Furkan 25/32; el-Müzzemmil 73/4.

⁸¹ **Buhârî, "Savm", 55, "Nikâh", 89, "Teheccüd", 20; Müslim, "Sıyâm", 192; Nesâî, "Sıyâm", 76; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 194.**

⁸² Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân" 21, "Tevhid", 52; Müslim, "Müsâfirîn", 243.

⁸³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Muhyiddin Mesut, 2. Baskı (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1990), 95.

⁸⁴ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 21, "Tevhid", 52; Müslim, "Müsâfirîn", 243, "Salât", 38, 40, "Misâfirîn", 264; Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 5, "Sevâbu'l-Kur'ân", 12; İbn Mâce, "Mukaddime", 16, "Edeb", 52; Ebû Dâvud, "Salât", 132.

vermişler ve büyük bir teveccühle Kur'an'ın muhâfızı olma şerefinden pay almışlardır. Sahâbeyle birlikte başlayan Kur'an'ı ezberleme alışkanlığı daha sonraki dönemlerde de Müslüman toplumlarda büyük ilgi görmüş bu iş için müstakil kurumlar ihdas edilmiştir. Bu kurumlar sayesinde hâfızlık uygulaması, benzeri başka hiçbir kültürde görülmeyecek şekilde İslam dünyasında gelenekselleşmiş ve yaygınlık kazanmıştır.

1.3.3. Mevcut Şartların Sahâbeyi Hıfza Yönelmesi

Nübüvvetin ilk dönemlerinde İslam'ı kabul edenlerin çoğu tıpkı Hz. Peygamber gibi ümmî idi. Buna ekonomik ve siyasî şartların getirdiği zorluklar da ilave edildiğinde sahâbenin içinde bulunduğu şartların çok ağır olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Kur'an ve sünnet sıklıkla kendilerine Kur'an okumaları yönünde telkinde bulunmuştur. Sahâbe hem bu telkinler ve hem de İslam'a gönülden bağlı olmaları sayesinde Kur'an okumaya karşı büyük bir ilgi göstermiş ve hiçbir zaman yılgınlık göstermemişlerdir. Hatta sahip oldukları özellikler ve içinde buldukları şartlar onların Kur'an'a karşı heveslerini kırmadığı gibi bu durum onların isteklerini daha da artırmış ve Allah'ın lütfuyla içinde buldukları zorlukları fırsata dönüştürmüşlerdir. Aşağıda sahâbenin içinde bulunduğu şartlardan bazılarına yer verilmiştir.

1.3.3.1. Sahâbenin Genelinin Okuma Yazma Bilmemesi

İçinde bulunulan şartlar insanın kabiliyetlerini etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Bu anlamda okur-yazar olmamak normalde olumsuz bir durum olarak gözükebilir. Bunun Mekke toplumu içinde içinde yetişip büyüyen sahâbeye sağladığı bazı olumlu yönlerinden bahsedilebilir. Bunların başında da bu insanların kültür ve toplum hayatıyla ilgili birçok şeyi ezber yoluyla muhafaza etmeleriydi.⁸⁵ Mesela bu dönemde insanlar panayırlarda okunan şiirleri, geçmişleri ilgili nesep bilgilerini, tarihî mirası çoğunlukla ezber yoluyla muhafaza eder ve sonraki nesillere aktarırlardı.⁸⁶ Dolayısıyla sahâbe de sahip olduğu kalbî ve zihnî potansiyeli, uğruna her şeylerini feda ettikleri Kur'an için kullanmışlardır.

1.3.3.2. Sahâbenin Güçlü Bir Zekâyâ Sahip Olması

Bireysel farklılıklar olmakla birlikte sahâbenin çoğu ileri seviyede bir ezber kabiliyetine ve güçlü bir zekâyâ sahipti.⁸⁷ Öyle ki onlardan bazıları uzunca bir şiiri bir kere duymak suretiyle ezberleyebiliyordu.⁸⁸ Bunun yanında sahâbenin bu denli kuvvetli bir zekâyâ sahip olmalarına katkı sağlayan bir başka husus da onların vahiy ortamında bulunmalarıydı. Esasında vahiy ortamında bulunmak başlı başına büyük bir feyiz ve bereket vesilesiydi. Zira vahyin son halkasını oluşturan Kur'an Allah katında o denli büyük bir değere sahipti ki indiği kişiyi peygamberlerin seyyidi yapmış, indiği geceyi bin aydan daha değerli kılmış,⁸⁹ ulaştığı kişiye hayat vermiş,⁹⁰ daha ilginç olanı vahyin inzaline ev sahipliği yapan sıradan bir kayalığı, değer verilen bir dağ haline dönüştürmüştü. Diğer taraftan Cibril-i Emin'in zaman zaman insanların aralarına kadar sokulup onlara dinlerini öğrettiği⁹¹ böyle bir ortamda bulunmak elbette sahâbenin zihin ve gönül dünyasına etki etmiştir. Dolayısıyla bütün bunlar sahâbenin Kur'an'ı ezberlemesine katkı sağlamıştır.

⁸⁵ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 74-75.

⁸⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 238; Kattân, *el-Mebâhis*, 115.

⁸⁷ İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerim*, 162.

⁸⁸ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 75.

⁸⁹ el-Kadr 97/3.

⁹⁰ el-Enfal 8/24.

⁹¹ Buhârî, "İman", 1; Müslim, "İman", 1.

1.3.3.3. Sahâbenin Sade Bir Hayat Yaşamaları

Sahâbe bir yandan sade bir hayatı benimsemiş, diğer taraftan günlük hayatta kendi aralarında bir takım tartışma ve çekişmelerden uzak durmuşlardır. Bu durum onların zihinlerinin daha berrak, gönüllerinin de daha temiz kalmasına vesile olmuştur.⁹² Sahâbenin çoğu günlük ihtiyaçlarını asgari düzeyde gidermekle yetinmiş, dünyaya karşı müstağni davranmış, konforun ve lüksün her türlü çekiciliğinden uzak durmuşlardır.⁹³ Esasında dünya ve içindeki güzelliklere karşı her insan fitraten arzuldur. Öyle ki dünya her dönemde potansiyel olarak insanın aklını ve kalbini en çok meşgul eden şeylerdendir. İnsanın bu zaafiyeti sebebiyle şeytan da, Allah (cc) adına yemin ederek dünyayı, onu aldatmak için kullanacağına ahdetmiştir.⁹⁴ Her dönemde olmak üzere insanın zihinsel kabiliyetlerini kullanmayı azaltan ve onu içsel olarak normal seviyesinin altına indiren böyle bir etkiden insan ne ölçüde kendini kurtarırsa o nispette başarılı olur. Sahâbe de dünyaya bağlılığı minimum düzeyde tutmaları sayesinde, iman, ibadet, cihad gibi diğer konularda olduğu gibi Kur'an'ı ezberlemede de başarılı olmuşlardır. Bu yönüyle çoğu insanın dünya uğruna harcadığı bilgiyi, tecrübeyi, zamanı ve enerjiyi onlar Kur'an'la meşgul olma gibi çok daha değerli bir yolda harcamışlardır. Bunun dışında sahâbenin hayatlarını bütünüyle Kur'an'a göre tanzim etmeleri, Kur'an ezberini gerekli kılan farz ve nafil namazlara aşırı düşkün olmaları gibi daha pek çok sebepten söz edilebilir.

1.4. Sahâbe İçinden Hâfız Olanların Sayısı

Sahâbenin çoğu Kur'an'dan daha fazla ezbere sahip olmak için ciddi çaba sarf etmiştir. Bununla birlikte sahip oldukları imkânlar ve kabiliyetler neticesinde onlardan bazıları Kur'an'dan az bir miktar ezberleyebilmiş, çoğu Kur'an'ın büyük bir kısmını ezberlemiş, onlardan bazıları ise Kur'an'ın tamamını ezberlemiştir.⁹⁵ Kur'an'ın ezberlenmesi ile ilgili rivâyetler ve bu çerçevede yaşanan bazı hâdiseler⁹⁶ incelendiğinde belli bir kanaate sahip olunsu da, net olarak şu kadar kişinin Kur'an'ın tamamını ezberlediğini söylemek oldukça zordur. Bu itibarla konu üzerinde görüş beyan eden araştırmacılar bazı meşhur sahâbilerin hâfız⁹⁷ olduğu üzerinde ittifak etmiş⁹⁸ ancak bunun dışında genellikle birbirinden farklı sayılar belirtmişlerdir.⁹⁹

⁹² Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 239.

⁹³ Buhârî, "Savm", 51, 55.

⁹⁴ el-Hicr, 15/39.

⁹⁵ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 33.

⁹⁶ Sahâbe içinden hâfız olanların sayısı ile ilgili belli bir kanaate sahip olmamıza katkı sağlayan iki önemli hadiseden söz edilmektedir. Bunlardan Bi'r-i Maüne olayı hicretin dördüncü senesinde, Yemâme savaşı ise Hz. Ebi Bekir döneminde yaşanmış ve sadece bu iki olayda yüz kırka yakın kurra şehit edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, 156; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 199, 200; İbn-i Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 3: 137.

⁹⁷ Arapça'da "korumak, ezberlemek" mânasındaki hıfz kökünden türemiş bir sıfat olan hâfız sözlükte "koruyan, ezberleyen" anlamına gelir. Kur'an'ın tamamını ezberleyene hâfız denilmiştir. Hafız kelimesi günümüzde Kur'an'ın tamamını ezberleyen anlamına istilahlamış bir kelime olarak kullanılmaktayken, ilk dönemlerde bu kelime Kur'an bilgisine sahip olmak gibi daha genel bir anlamda kullanılmıştır. Biz ise bu kavramı Kur'an'dan nâzil olan âyet ve surelerin büyük çoğunluğunu ezberlemiş, fakat hastalık, meişet, sefer, cihat gibi bir takım sebeplerden dolayı eksik kalan kısımları ise ilk fırsatta tamamlamış kimseler için kullandık. Bu anlamda Hz. Peygamber hayattayken nâzil olan âyet ve sûrelerin çoğunluğunu ezberlemiş, Kutlu Nebî (as)'nin irtihalinden hemen sonra da geri kalan kısımları tamamlamış kişileri de hafız diye nitelemeyi tercih ettik ve makalede hafız kelimesini bu anlamda kullandık. Geniş bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Hafız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV: 74; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, (Ankara: Kitabiyat, 2004), 54-55.

Sahâbenin ezber konusunda büyük bir hırsa sahip olması Kur'an'ın korunması noktasında hem Hz. Peygamber'e ve hem de sahâbeye büyük bir güven vermiş ve hiç kimsenin Kur'an'ın tahrif olacağı ya da bir bölümünün kaybolacağı yönünde bir endişesi kalmamıştı. Kaldı ki şayet ezberle ilgili bir zafiyet ya da gevşeklik olsaydı Hz. Peygamber tıpkı kitâbette olduğu gibi ezberde de belli sahâbeleri görevlendirir, belli aralıklarla onları takip eder ve böylelikle bütün kontrolü elinde bulundurabilirdi. Ancak sahâbenin genelinin Kur'an'ı ezberlemeye olan iştihakı, gayreti ve kabiliyeti sebebiyle böyle bir uygulamaya gerek kalmamıştı.

Bütün bunlardan sonra konuyla ilgili rivâyetlerden hareketle sahâbe içinden hâfız olanların sayısı ile ilgili bazı öngörülerde bulunmak mümkündür. Buna göre asr-ı saadet dönemini önce hicret öncesi ve sonrası dönem diye ikiye ayırmak, sonra da Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönem ve irtihallerinden sonraki dönem diye ikiye ayırmak gerekir. Hicret öncesi dönemde genel itibariyle ezbere ağırlık verilmiştir. Daha özelde ise bu dönemde hangi sahâbenin Kur'an'ın ne kadarını ezberlediğine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte bir öngörü olarak bu dönemde nübüvvetin beşinci yılından itibaren Hz. Peygamber'in yönlendirmesiyle vahiy kâtipliği yapanlar, bunun yanında böyle bir görevi olmasa da zamanlarının büyük çoğunluğunu Resûlüllah'ın yanında geçiren sahâbenin, nâzil olduğu kadarıyla büyük ölçüde Kur'an'ı ezberledikleri söylenebilir. Bu az sayıdaki kişilerin dışında kalan sahâbenin geneli ise yaşanan baskı, sürgün ve tehcîr sebebiyle Kur'an'dan ancak belli âyet ve sûreleri ezberleyebilmişlerdir. Dolayısıyla Mekke döneminde hâfız olanların sayısı, Medine dönemine göre son derece sınırlı olmuştur. Hicretten sonra ise siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan imkânlar gelişmiş, İslam'a girenlerin sayısı artmış, güvenlik sıkıntıları büyük ölçüde ortadan kalkmış, eğitim öğretim faaliyetleri çok daha düzenli ve sistematik bir hale gelmiştir.

Sahâbe, Mekke döneminde çok istekli olmakla beraber şartların zorluğu sebebiyle birçok şeyden mahrum kalsa da Medine'de işler tamamen Müslümanların lehine değişmiştir. Dolayısıyla bu durum ezbere yönelen sahâbe sayısını arttırmıştır. Bilindiği üzere Müslümanlar hicretle birlikte cami merkezli bir hayat tarzına sahip olmuşlardır. Medine'de bulunan erkeklerin çoğunluğu ve kadınların da bir bölümü günde en az beş defa, imamlığını Allah Resûlü'nün yaptığı camide bir araya gelmişlerdir. Hz. Peygamber burada özellikle sabah namazlarından sonra¹⁰⁰ kendilerine nâzil olan vahiy Müslümanlara tebliğ etmiştir.¹⁰¹ Hatta Nebî (as) sadece tebliğle yetinmemiş bazen açıklamalarda bulunmuş, bazen de yaparak gösterme şeklindeki tatbik yöntemine başvurmuştur.¹⁰² Aslında bu yapılanlar bir nevi yaygın eğitim olarak sahâbenin hayatına yön vermiş ve böylelikle sahâbenin çoğu gelen vahiyden haberdar olmuştur. Bunun yanında örgün eğitim diyebileceğimiz bir faaliyet de düzenli bir şekilde Mescid-i Nebevî'nin hemen bitişiğinde organize edilmiştir. Ehli Suffe adıyla bilinen bu faaliyet yatılı ve gündüzlü olmak üzere iki farklı öğrenci katılımıyla yürütülmüştür. Zamana

⁹⁸ Kaynaklarda hâfız olan sahâbenin sayısı konusunda ihtilaf olsa da belli isimler üzerinde ittifak edilmiştir. Bunlar muhacirlerden dört halife başta olmak üzere, Talha, Sa'd, İbn Mesud, Huzeyfe, Salim, Ebû Hureyre, Abdullah b. Sâib, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. As, Abdullah b. ez-Zübeyr, Hz. Aişe, Hafsa ve Ümmü Seleme'dir. Ensardan ise Ubeyy b. Kâb, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sabit, Ebu'd-Derdâ, Mücemmi' b. Harise, Enes b. Malik, Ubade b. Sâmî, Fudâle b. Ubeyd, Mesleme b. Mahled'dir. Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, 158; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 199.

⁹⁹ Suat Yıldırım, *Kur'an'ı Kerim ve Kur'an ilimlerine Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995), 61.

¹⁰⁰ Müslim, "Mesâcid", 286; Ebû Dâvud, "Salat", 301.

¹⁰¹ el-Ankebût 29/18.

¹⁰² el-Maide 5/67; en-Nahl 16/44; en-Nisâ 4/105.

göre değişkenlik göstermekle birlikte burada kalan dört yüz kadar sahâbe tüm zamanını ilme adanmıştır.¹⁰³ Çok gerekli olmadıkça savaşa dahi katılmayan bu kişiler¹⁰⁴ bir yandan kendilerini yetiştirmişler diğer taraftan toplumun eğitim ve öğretim ihtiyacını gidermişlerdir.

Sonuç itibariyle düzenli olarak vahiy kâtipliği yapanların ve ashab-ı suffenin tamamının¹⁰⁵ ve de düzenli olarak Mescid-i Nebvî'ye devam edenlerin büyük çoğunluğunun hâfız olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda Abdullah Draz da, Hz. Peygamber hayattayken sahâbe içinden yüzlercesinin hâfız olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶ Bu arada vahiy süreci devam ettiğinden dolayı doğaldır ki sahâbenin hepsi aynı anda hıfzını devam ettirebilmiş değildir. Ancak kısa süreli gecikmelerle de olsa bu kişiler eksik kalan ezberlerini tamamlama yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁷

Hz. Peygamber'in vefatının ardından sahâbe için artık vahiy akışının son bulduğu yeni bir dönem başlamıştır. Ahir zaman peygamberi ardında, Kur'an'a karşı son derece düşkün, gökteki yıldızlar gibi güzide bir topluluk bırakmıştır. Ümmetin en hayırlıları olarak kabul edilen bu topluluktan binlercesinin ezberinde, vahiy akışının devam ediyor olması ve de o günün koşulları çerçevesinde nâzil olan âyetlere hemen ulaşmanın zorluğu gibi sebeplerden dolayı bir miktar eksiklik olması garipsenecek bir durum değildir. Kaldı ki bu kişiler Hz. Peygamber'in irtihalinin hemen ardından hızla ezberlerini tamamlamışlardır.¹⁰⁸ Doğrusu ümmetin en seçkin nesli olarak sahâbenin böyle bir yönelim içine girmeleri, zaten kendilerinden beklenen bir durumdu. Zira sahâbe gibi kendilerini Kur'an'a adanmış bir neslin böyle davranmasını gerektiren pek çok sebepten söz edilebilir. Sonuç itibariyle sahâbe içinden yaşı, zamanı ve imkânı müsait olan binlerce kişinin hâfız olduğu söylenebilir.

2. Kur'an'ın Korunmasında Kitâbetin Yeri

Kur'an'ın korunmasında ezberden sonra başvuru en önemli yöntem kitâbettir. Aslında pek çok âyette Kur'an'ın "el-Kitab" diye nitelendirilmesi,¹⁰⁹ daha işin başında O'nun teorik anlamda yazılı bir metin olduğuna delildir. Bunun yanında Kur'an'ın pratikte de yazıyla kayıt altına alındığına dair ümmet nezdinde görüş birliği vardır.¹¹⁰ Şartlar oluştuğu andan itibaren başlanan yazım faaliyeti ise iki şekilde yürütülmüştür. Bunlardan biri bizzat Hz. Peygamber'in rehberliğinde bir nevi resmî boyutta gerçekleşmiş diğeri ise imkânı olan kimi sahâbilerin bireysel çabalarıyla gerçekleşmiştir. Başlangıçtan itibaren şartların olgunlaşmasına paralel olarak da hem görevli ve hem de gönüllü vahiy kâtiplerinin sayısı artmış ve yazım faaliyeti geniş bir tabana yayılmıştır.¹¹¹

Kur'an'ın yazım faaliyeti ile ilgili tarihî öneme sahip üç farklı dönemden bahsedilebilir. Bunlardan ilki Hz. Peygamber döneminde, ikincisi Hz. Ebû Bekir döneminde ve

¹⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, 3: 118; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 77; Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 199-200.

¹⁰⁴ et-Tevbe 9/122.

¹⁰⁵ Buhârî, "İlim", 42.

¹⁰⁶ Muhammed Abdullah Draz, *Medhal ile'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Kuveyt: Dârü'l-kalem, 1984), 35.

¹⁰⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 234-235; Ebû Şühbe, *el-Medhal*, 266.

¹⁰⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 156; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I/201; Ebû Şühbe, *el-Medhal*, 266.

¹⁰⁹ et-Tûr, 52/2,3.

¹¹⁰ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1997), 130.

¹¹¹ Kur'an'ın yazımıyla ilgili bizzat Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen vahiy kâtiplerinin yanında bir de sahâbe içinden bu işle gönüllü olarak ilgilenenler olmuştur. Bkz. Sabbâğ, *Lemhât fî ulûmi'l-Kur'an*, 102, 103.

üçüncüsü de Hz. Osman döneminde gerçekleştirilmiştir.¹¹² Aslında hem yazıldığı dönemler ve hem de sonraki dönemler açısından bunların her biri önemli olsa da ilk olması hasebiyle Hz. Peygamber döneminde yapılan yazım faaliyeti diğerlerine nispetle daha büyük bir önceliğe sahiptir. Bu vesileyle aşağıda nübüvvet döneminde gerçekleşen yazım faaliyeti, bunun hangi şartlar içinde gerçekleştiği, kimlerin bu işte görev aldığı, yazım faaliyetlerinde ne tür malzemelerin kullanıldığı gibi konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

2.1. Hz. Peygamber Döneminde Kitâbet

Kur'an'ın tamamının Hz. Peygamber döneminde yazıldığı konusunda tam bir ittifak olmakla birlikte¹¹³ bunun ilk defa olarak ne zamandan itibaren başladığı ile ilgili katî bir delil yoktur. Bu anlamda nübüvvetin ilk yıllarına bakıldığında vahiy miktarının az olması, nâzil olan âyetlerin ilk Müslümanlar tarafından kolaylıkla ezberlenebilmesi ve kitâbet için henüz daha şartların oluşmaması gibi sebeplerden dolayı birinci derecede kitâbete ihtiyaç duyulmamıştır. Buna göre üç yıllık fetret döneminin ardından geçirilen birkaç yıllık süre zarfında da henüz daha yazım faaliyetinin başlamamış olduğu söylenebilir ki bu sürenin beş yıl kadar olduğu öngörülmektedir. Bu yönde bir düşüncenin oluşmasına ise nübüvvetin beşinci yılında Hz. Ömer'in Müslüman olması hadisesi delil olarak gösterilmektedir.¹¹⁴ Kitâbetin ilk örneği olarak gösterilebilecek bu hadiseden sonra şartlar giderek yazım faaliyetini daha gerekli hale getirmeye başlamıştır. Zira gün geçtikçe bir yandan nâzil olan vahiy miktarı artmış, bir yandan Kur'an'ın daha fazla insana ulaştırılma ihtiyacı oluşmuş bir yandan da yapılan ezberin kontrol edileceği ilave bir desteğe ihtiyaç duyulmuştur.¹¹⁵ Bütün bunlar vahyin yazımı konusunda Hz. Peygamber'i tedbirler almaya sevk etmiş, Kutlu Nebî (as) de sahâbenin en seçkinlerinden olan bazı kişileri nâzil olan âyetleri yazmakla görevlendirmiştir.¹¹⁶

Öte yandan Hz. Peygamber sadece kitâbetle görevli kişileri seçmekle kalmamış bunun yanında bu işin takibini de bizzat kendisi yapmış ve herhangi bir eksikliğin yaşanmasına fırsat vermemiştir. Bu bağlamda Allah Resûlü bir yandan nâzil olan âyet ya da sûreleri yazdırmış bir yandan da giderek hacmi büyüyen Kur'an'ın belli bir tertib üzere tanzim edilmesi için vahiy kâtiplerini yönlendirmiştir. Şöyle ki âyetleri önce vahiy kâtiplerine yazdırmış sonra da okutmuş, varsa bir takım eksiklikler onları düzeltmiş,¹¹⁷ âyetlerin tertip bakımından nereye yerleştirileceğini belirtmiş,¹¹⁸ hususiyile ramazan aylarında yapılan tekrarlarla birlikte o ana kadar yazılanların gözden geçirilmesini temin etmiş,¹¹⁹ Kur'an metniyle karışır endişesiyle kendisinden Kur'an dışında herhangi bir şeyin yazılmasını yasaklamıştır.¹²⁰

¹¹² Süyûtî, *el-İtkân*, 129; Subhi es-Sâlih, *el-Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, 69.

¹¹³ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 86.

¹¹⁴ Bilindiği üzere Hz. Ömer kız kardeşinin evinde Tâhâ Suresi'nin yazılı olduğu bir metinle karşılaşmış ve orada yaşananlardan sonra Müslüman olmuştur. Hicretin beşinci yılında yaşanan bu olaydan hareketle kitâbetin en geç bu tarihlerde başladığını söylemek mümkündür. Hatta bazı araştırmacılar yazım faaliyetinin bu tarihten önce başladığını belirtmiştir. Bkz. Hamîdullah, *Kur'an'ı Kerîm Tarihi*, 41-42; Demirci, *Kur'an Tarihi*, 132.

¹¹⁵ Ebû Şühbe, *el-Medhal*, 267.

¹¹⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 202.

¹¹⁷ A'zamî, *Küttâbü'n-nebî*, 16-17.

¹¹⁸ Buharî, "Fedâilü'l-Kur'an", 4; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 232; Subhi es-Sâlih, *el-Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, 59; Ebû Şühbe, *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 267.

¹¹⁹ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 700.

¹²⁰ Müslim, "Zühd", 72; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 12; Ebû Dâvûd, "İlim", 3.

Hız. Peygamber'in yazım faaliyetiyle bu denli ilgilenmesi Kur'an'ın nübüvvet döneminde planlı bir şekilde yazıldığını göstermektedir ki gerçekten âlimler nezdinde bu yönde tam bir mutabakat vardır.¹²¹ Bununla birlikte yazılanların nerede, kimde ve nasıl korunduğu konusunda ise bir takım ihtilaflar yaşanmıştır. Bunda da Kur'an'ın Hız. Peygamber döneminde iki kapak arasında olacak şekilde Mushaf haline getirilmemiş olması, vahyin farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından yazılması, yazım malzemelerinin hem nicelik ve hem de nitelik açısından sınırlı olması gibi sebepler etkili olmuştur. Esasında bu gibi hususlar detaylı bir şekilde araştırılıp daha somut verilere ulaşıldıkça Kur'an'ın korunması bağlamında nübüvvet döneminde gerçekleştirilen kitâbetin nasıl bir fonksiyona sahip olduğu da daha anlaşılır hale gelecektir.

2.2. Nübüvvet Döneminde Gerçekleştirilen Yazım Faaliyetinin Mahiyeti

Nâzil olan her bir sûre ve âyet nübüvvet döneminde yazılmış olsa da bu dönemde yazılan metinler mushaf olacak şekilde iki kapak arasına getirilmemiştir. Bilindiği üzere Kur'an Hız. Ebû Bekir'in hilafetinin birinci yılında Mushaf haline getirilmiştir. Böyle önemli bir çalışmanın neden Hız. Peygamber hayattayken yapılmadığı konusuna gelince doğrusu bu meseleyle ilgili pek çok sebepten bahsedilebilir. Doğrusu bu sebepler arasında en önemli olanı; Hız. Peygamber'in böyle bir şeyi emretmemiş olmasıdır.¹²² Kutlu Nebî (as) böyle sahabeden böyle bir talepte bulunmayınca doğal olarak sahabe de böyle bir düzenlemeye gitmemiş ve Kur'an'ın Mushaf haline getirilmesi işini tabîî akışına bırakmışlardır. Öte yandan Hız. Peygamber bazı hadiselerden hareketle irtihal vaktinin yaklaştığını hissetmiş ve bunu da bazı yakınlarıyla paylaşmış,¹²³ fakat buna rağmen ashabinin bu yönde bir görev tevdi etmemiştir. Kanaatimize göre bunun iki nedeni olabilir. Birincisi; Hız. Peygamber, başından itibaren sahabenin eğitimiyle bizzat kendileri ilgilenmiş, onlara her konuda olduğu gibi bu konuda da güvenmiş ve buna binaen de Kur'an'ın kaybolması ile ilgili herhangi bir endişe yaşamamıştır. İkincisi; Kutlu Nebî (as) böyle önemli bir işi, çok değer verdiği¹²⁴ ashabına bırakmış ve onların bu ulvî görevi yerine getirmelerine imkân tanımıştır.

Diğer taraftan Kur'an'ın Hız. Peygamber döneminde Mushaf haline getirilmemesinin başka sebeplerinden de söz etmek mümkündür. Buna göre, Kutlu Nebî (as)'nin hayatta olması ve vahyin ne zaman son bulacağını bilinememesi,¹²⁵ Müslümanların birlik içinde olmaları, insanların toplumu sarsacak fitnelere kaçınmaları, sahabeden çok sayıda kişinin hâfiz olması, sahabenin Kur'an'ın yazımına büyük önem vermesi ve pek çok kişinin elinde yazılı metin bulunması konuyla ilgili sebepler arasında zikredilebilir.¹²⁶ Ayrıca vahyin devam etmesi ve gelen âyetlerin durumuna göre yazılı metinlerin düzen ve tertibinin her an değişmesi,¹²⁷ Hız. Peygamber ve sahabenin sık aralıklarla sefere çıkmaları gibi hususlar da yine böyle bir çalışmanın nübüvvet döneminde yapılmamasının gerekçeleri arasında sıralanabilir.

¹²¹ Draz, *Medhal ile'l-Kur'ani'l-Kerim*, 33.

¹²² Hız. Peygamber vahyin yazımını emretmiş ve bunun takibini yapmış olsa da farklı zamanlarda farklı kâtipler tarafından yazılan nüshalar bir araya getirilmek suretiyle bir Mushaf haline dönüştürülmemiştir. Şayet böyle olsaydı Hız. Ömer'in girişimiyle iki kapak arasına getirilen Mushaf için bundan istifade edilir ve sahabeye herhangi bir çağrıda bulunmaya gerek kalmazdı. Bkz. Hamîdullah, *Kur'an'ı Kerim Tarihi*, 45-46; Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, 61.

¹²³ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 7; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 98,

¹²⁴ Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 1; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 214; Tirmizî, "Menâkib", 57, "Fiten", 45.

¹²⁵ Kattân, *el-Mebâhis*, 120.

¹²⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 204.

¹²⁷ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 83; Keskiöglü, *Nuzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, 105.

2.3. Vahiy Kâtipliği Müessesesinin Oluşumu ve İşlevi

Vahiy kâtipliği müessesesinin oluşumunu hicret öncesi ve hicret sonrası olmak üzere iki farklı dönem olarak ele almak mümkündür. Hicret öncesi Mekke dönemi her yönüyle Müslümanların imkânlarının dar, sıkıntılarının çok olduğu bir dönemdir.¹²⁸ Bu durum vahiy kâtiplerinin sayısına ve bu işe devamlılığına da etki etmiştir. Buna göre Mekke döneminde başta dört halife olmak üzere Halid b. Saîd ve Amir b. Führeyre vahiy kâtipliği görevinde bulunmuştur. Bu sayının daha az¹²⁹ ya da daha fazla¹³⁰ olduğunu bildirenler de olmuştur. Bu anlamda sayı ve isim konusunda ihtilaf olsa da Mekke döneminde vahiy kâtipliği müessesesinin temeli atılmış ve zaman içinde yeni katılımlarla birlikte gelişerek büyümüştür.

Medine dönemine gelindiğinde ise şartlar değişmiş, Mekke'de hiçbir söz hakkı bulunmayan Müslümanlar, artık devlet idaresine kadar yaşamın her alanında söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bu durum doğal olarak birçok avantajı beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri de Mekke'de zor şartlar altında yürütülen kitâbet faaliyetinin burada çok daha düzenli hale gelmesidir. Buna eğitim öğretim faaliyetlerinin kurumsal anlamda sistematik hale gelmesi, okuma yazma bilenlerin sayısının artması, yazım malzemelerine sahip olma imkânının artması gibi hususlar da etki etmiştir. Böylelikle vahiy kâtipliği müessesesi, çok sayıda sahâbenin katılımıyla birlikte genişlemiş, sefer ya da gazve için çıkılan yolculuklarda dahi bu iş ihmal edilmemiştir.¹³¹ Bu gibi olağanüstü durumlarda bile Hz. Peygamber yanında bir ya da birden çok vahiy kâtibi bulundurmuş ve gelen vahyi onlara yazdırmıştır. Normal şartlarda ise çok daha fazla sayıda vahiy kâtibi yazım işiyle meşgul olmuştur.

Vahiy kâtiplerinin düzenli bir şekilde bu işi devam ettirip ettiremediği meselesine gelince, doğrusu Mekke döneminde bu işin düzenli bir şekilde yürütüldüğü söylenemez.¹³² Zira Müslümanlar güvenlik zaafiyeti sebebiyle çoğu zaman, zulüm tehcir ve sürgünlere maruz kalmıştı.¹³³ Fakat Medine dönemi için durum çok farklıdır. Artık burada cami merkezli bir hayata geçilmiş, sadece vahiy kâtipleri değil Müslümanların çoğu zaruri işlerinden arta kalan zamanlarını Mescid-i Nebvî'de, Hz. Peygamber'in meclislerinde geçirme imkânına sahip olmuşlardı. Dolayısıyla vahiy kâtipleri açısından son derece uygun şartlar oluşmuş ve bu sayede Mekke'dekine oranla çok daha fazla sayıda kişi bu işle meşgul olmuştur. Hz. Peygamber'in yönlendirmesi, sahâbenin büyük iştiyakı ve şartların uygun olması sayesinde Medine döneminde vahiy kâtipliği müessesesi büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu sayede Ubey b. Ka'b, İbn Mes'ûd, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbas, Cafer es-Sadık,¹³⁴ Ebû Mûsâ el-Eşari, Mikdad b. Esved, Hz. Âişe, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osmân, Hz. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Fatıma, Hafsa gibi sahâbenin önde gelenleri özel Mushaflara sahip olmuşlardır.¹³⁵ Hatta bu

¹²⁸ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 765.

¹²⁹ Draz, *Medhal ile'l-Kur'ani'l-Kerim*, 34; Ziya Şen, "Vahiy Kâtipliği Müessesesi", *OMÜİFD*, -/30 (2011): 190.

¹³⁰ Halid Abdurrahman el-Akk, *Tarihu tevsiki nassi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 3. Baskı (Dımeşk: Dârü'l-fikr, 1986), 29-30.

¹³¹ Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 45; Nesâî, "Kasâme", 47; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 176; Muhammed Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, trc. Kemal Kuşçu (Ankara: Beyan Yayınları, 2007), 32,33.

¹³² Şen, *Vahiy Kâtipliği Müessesesi*, 190.

¹³³ İbn Hişâm, *Sîretü'n-nebeviyye*, 1: 301, 319, 346, 2: 19.

¹³⁴ M. Tayyib Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995), 50-54.

¹³⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, 2: Baskı (Beyrut: Dârü'l-meâiri'l-İslâmiyye, 2002), 1: 153-195; İtr, *Ulûmu'l-Kur'ani'l-Kerim*, 168.

dönemde vahiy yazmakla görevlendirilmiş kâtipler yanında bir de kişisel imkânlarıyla yazım faaliyetinde bulunanlar olmuştur.¹³⁶ Buna resmî Mushaf çalışması yapılırken sahâbeden yazılı malzeme talebinde bulunulması,¹³⁷ Kur'an'ın çoğaltılıp belli merkezlere gönderildikten sonra insanlardan ellerinde bulunan Kur'an metinlerinin yakılmasının istenmesi,¹³⁸ hadislerin tedbir amacıyla bir zaman için¹³⁹ yazılmasının yasaklanması,¹⁴⁰ Hz. Peygamber'in yaptığı açıklamaların bazı sahâbiler tarafından Kur'an metninin kenarına yazılması¹⁴¹ gibi birçok rivâyet delil olarak gösterilebilir.

Vahiy yazmakla görevli olan kâtiplerin yanında, bir de devlet işlerinde bazı resmi işler için kâtiplere ihtiyaç olmuştur. Zira bir devlet başkanı olarak Kutlu Nebî (as), yazışmayı gerektirecek birçok durumla karşı karşıya kalmıştır. Bu bazen kabileler arasında tesis edilen antlaşmaların yazıyla teminat altına alınması, bazen devletin gelir ve giderlerinin tespit edilmesi, bazen de dönemin devlet başkanlarına davet mektupları gönderilmesi şeklinde tezahür etmiştir.¹⁴² Muhammed Hamidullah ve Mustafa el-A'zamî bu tür işler için vahiy kâtiplerinden ayrı olarak özel kâtipler istihdam edildiğini belirtmiştir.¹⁴³ Buna göre Medine'de iki grup kâtipten söz edilebilir ki bunlardan biri vahiy yazmakla görevli olan kâtipler, diğeri ise devlet işlerinde ihtiyaç duyulan şeyleri yazmakla görevli olan kâtiplerdir. Bu iki grupta yer alan kâtipler tamamen birbirinden bağımsız olmayıp Zeyd b. Sabit, Hz. Ali, Muğîre b. Şu'be gibi bazı kâtipler hem vahyin yazımında ve hem de diğer yazışmalarda görev almıştır.¹⁴⁴

Vahiy kâtiplerinin sayısı ve bunların kimlerden oluştuğu meselesi ise yine üzerinde ihtilaf edilen konulardan biridir. Buna göre vahiy kâtiplerinin beş kişiden ibaret olduğunu söyleyen olduğu¹⁴⁵ gibi bu sayının kırk sekiz olduğunu söyleyen de olmuştur.¹⁴⁶ Bununla birlikte âlimlerin geneli bu iki sayının arasında bir sayı belirtmiştir. Mesela Kurtubî (ö. 671/1272) bu sayının yirmi altı olduğunu,¹⁴⁷ Tayyib Okiç (ö. 1397/1977) yirmi dokuz olduğunu,¹⁴⁸ Abdu's-Sabûr Şâhin kırk üç olduğunu¹⁴⁹ belirtmiştir. Kettânî (ö. 1345/1927) ise âlimlerin bu gibi farklı görüşlerini değerlendirmiş ve sonuç itibarıyla bu sayının yirmi üç ile kırk üç arası bir sayı olabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁰ Rivâyetlerde bu isimlerin kimlerden oluştuğu da ihtilaflıdır. Bununla birlikte belli isimler üzerinde ittifak edilmekteyken, bazı isimler üzerinde ise ihtilaf söz konusudur. Doğrusu bu alanda pek çok çalışmadan söz edilebilir ki bunların en kapsamlı olanı ise Mustafa el-A'zamî tarafından yapılmıştır. A'zamî telif ettiği Küttâbu'n-Nebî adlı eserinde biyografileriyle birlikte kırk sekiz vahiy kâtibinin ismine yer ermiştir.¹⁵¹ Bir diğer çalışmada İbn Hadîde el-Ensârî de aynı şekilde vahiy

¹³⁶ Akk, *Târihu tevsiki nassi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 29.

¹³⁷ Musa İbrahim, *el-Buhûs*, 48-49.

¹³⁸ Seyyid Rizk et-Tavîl, *el-Medhal fî ulûmi'l-kirâât*, (Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1985), 59.

¹³⁹ Hz. Peygamber ilk dönemlerde hadislerin yazımını yasaklasa da daha sonra buna müsaade etmiştir. Bkz. Buharî, "İlim", 39; Ebû Dâvud, "İlim", 3.

¹⁴⁰ Müslim, "Zühd", 72; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 12; Ebû Dâvud, "İlim", 3.

¹⁴¹ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 429.

¹⁴² Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, 1: 159; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 308.

¹⁴³ Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, 32-33.

¹⁴⁴ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Küttâbü'n-nebî*, 3. Baskı (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1978), 14.

¹⁴⁵ Akbaş, *Hz. Peygamber Dönemi Kur'an'ın Yazım Tarihi*, 91.

¹⁴⁶ A'zamî, *Küttâbü'n-nebî*, 25-112.

¹⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 13: 353.

¹⁴⁸ Okiç, *Tefsîr ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, 91.

¹⁴⁹ Şâhin, *Târihu'l-Kur'an*, 119.

¹⁵⁰ Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, 1: 151-153.

¹⁵¹ A'zamî, *Küttâbü'n-nebî*, 25-112.

kâtiplerinin sayısının kırk sekiz olduğunu,¹⁵² günümüz araştırmacılarından Ziya Şen ise bu sayının kırk yedi olduğunu belirtmiştir.¹⁵³

Bütün bu gelişmeler başta vahyin yazılması olmak üzere diğer işlerde de artık şifâhî geleneğin yanında yazı alışkanlığının da ne kadar geliştiğini ve yaygınlaştığını göstermektedir. Tabiatıyla bir yandan hıfzın diğer taraftan kitâbetin bu denli yaygınlık kazanması Kur'an'ın korunması noktasında hem Hz. Peygambere ve hem de sahâbeye büyük bir güven vermiş ve başlangıçta sahabe arasında yaşanan korku ve endişeler bu sayede ortadan kalkmıştır.

2.3. Kur'an'ın Yazımında Kullanılan Malzemeler ve Bunların Mahiyeti

Mekke'nin ekonomik, siyasî ve kültürel açıdan bir takım imkânlarla sahip olması bu şehre özel bir statü kazandırmıştır. Bu özellikler aynı zamanda bu bölgenin sözlü ve yazılı kültür açısından gelişmesine de etki etmiştir. Zira yazım imkânlarının oldukça sınırlı olduğu bir dönemde sanatsal değeri olan bazı edebî metin ve şiirlerin başta Kabe'nin duvarı olmak üzere belli yerlere asılması, bölge insanının bu tür faaliyetlere ne kadar değer verdiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁵⁴ Bu anlamda genel itibariyle İslam'ın ilk yıllarında Mekke toplumu kitâbeti ve bu iş için ihtiyaç duyulan belli malzemeleri kullanmaktaydı. Tabiatıyla böyle bir toplum içinde büyüüp yetişen ve sonrasında Müslüman olan insanlar, uğruna her şeylerini feda ettikleri Kur'an'ı yazıyla kayıt altına almada bölgenin imkânlarından istifade etmişlerdir. Kitâbetin Mekke döneminde başladığı ile ilgili herhangi bir tereddüt olmasa da¹⁵⁵ yazım işlerinde kullanılan nitelikli malzemelerin temin edilmesi ve yazım faaliyetinin düzenli bir şekilde devam ettirilmesinde bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere bu dönemde Müslümanların her yönüyle içinde buldukları ağır yaşam koşulları bunda etkili olmuştur. Bu anlamda Mekke döneminde Kur'an'ın yazımında kullanılan malzemeler nitelik açısından basit, nicelik açısından da sınırlı olmuştur.

Medine dönemine gelindiğinde ise temelleri yeni atılan, gün geçtikçe büyüyen ve gelişen devletin sağladığı imkânlar sayesinde yazı malzemesi temini çok daha kolay olmuştur. Hatta bu sayede hem vahiy yazmakla görevli kâtiplerin sayısı ve hem de gönüllü olarak bu işle meşgul olan sahâbe sayısı artmıştır. Ayrıca bu dönemde yazım faaliyeti sadece vahiyle sınırlı kalmamış, yazı kültürü adım adım hayatın her alanına yayılmaya başlamıştır. Öyle ki hadisler, devletin gelir ve giderleri, antlaşmalar, davet mektupları ve daha pek çok şey yazıyla kayıt altına alınmıştır. Bilindiği üzere Kur'an'ın yazımında birbirinden farklı pek çok malzeme kullanılmıştır. Konuyla ilgili rivâyetler incelendiğinde genel itibariyle bu malzemelerin nelerden ibaret olduğunu tespit etmek mümkündür. Mesela Zeyd b. Sabit'ten nakledilen rivâyetlerde Kur'an'ın "rika", "kürek kemiği", "hurma dalları", "beyaz ince taş", "ince deri" şeklindeki malzemelere yazıldığı bildirilmektedir.¹⁵⁶

¹⁵² Abu Abdullah Muhammed b. Ali İbn Hadîde el-Ensârî, *el-Misbâhü'l-müdiyyu fî kuttâbi'n-nebiyyi'l-ümmiyyi*, *Alemü'l-Kütüb*, 2. Baskı (Beyrut: b.y., 1985), 29-261.

¹⁵³ Şen, *Vahiy Kâtipliği Müessesesi*, 201-203.

¹⁵⁴ Süleyman Tülücü, "Muallakât", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 310.

¹⁵⁵ Muhammed Hamîdullah, Resûlüllah Muhammed, trc. Sâlih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 2000), 196; Abdülhamit Birişik "Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2002), 26: 385.

¹⁵⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 237; Süyûtî, *el-İtkân*, 132; Subhi es-Sâlih, *el-Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, 59; İsmail Karaçam, *Kur'an'ın Nüzulü ve Kıraati*, (İstanbul: MUIFAV Yayınları, 1995), 158.

Diğer taraftan âlimler de ilgili rivâyetler ve tarihi kaynaklardan hareketle yazım malzemeleri hakkında benzer tespitlerde bulunmuşlardır.¹⁵⁷ Buna göre Ebû Şâme (ö. 665/1267) ve Zerkeşî (ö. 794/1392) Kur'an'ın tabaklanmış deri, kumaş parçaları, tahta levhalar, hurma dalları ve kürek kemiklerine yazıldığını belirtmişlerdir.¹⁵⁸ Muhammed Hamidullah ise parşömen (yazı için özel deri) parçaları, tabaklanmış deri, tahtadan yapılmış tabletler, develerin kürek kemikleri, yassı beyaz taşlar, hurma yaprakları, kırık seramik kap parçalarına yazıldığını dile getirmiştir.¹⁵⁹ Aslında daha pek çok kaynakta Kur'an'ın yazıldığı malzemelerle ilgili buna benzer bilgilere yer verilmiştir.¹⁶⁰ Bu tür rivâyet ve tespitlerden hareketle Kur'an'ın yazımında kullanılan malzemelerin neler olduğu büyük ölçüde bilirse de bu malzemelerin hangi dönemde ve ne ölçüde kullanıldığı gibi daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Şayet söz konusu malzemeler nitelik itibarıyla benzer özellikte olsaydı belki daha fazla bir bilgiye gerek olmazdı. Ancak parşömen, tabaklanmış deri gibi bunlardan bazıları yazı yazılmaya, okunmaya, korunmaya, taşınmaya Mushaf şeklinde tasnif edilmeye son derece müsaitken; hurma yaprakları, kemik parçaları gibi malzemeler doğal olarak bu kadar kullanışlı değildir. Dolayısıyla "Kur'an şu malzemelere yazılmıştır" ifadesini mutlak olarak değerlendirmemek gerekir. Zira akıl tabîi olarak nâzil olan kısa bir sûrenin ya da bir bölüm âyetin hurma dalına nasıl yazıldığını sorgular ve doğrusu buna mantıklı bir cevap da bulamaz. Bu bağlamda yazı malzemelerini hicret öncesi ve sonrasının şartlarını dikkate alarak değerlendirmek mümkündür. Kanaatimize göre Müslümanların gücünün zayıf, imkânlarının dar olduğu ilk dönemlerde çoğunlukla hurma yaprakları ve dalları, hayvan kemikleri, yassı taşlar gibi daha basit malzemeler kullanılmış, tabaklanmış deri, rika gibi nitelikli malzemeler ise daha sınırlı düzeyde kullanılmıştır.

Medine döneminde yukarıda adı geçen yazı malzemelerinin tamamının kullanıldığı söylenebilir. Fakat bu dönemde kullanılan malzemeleri; geçici olarak kullanılan ve kalıcı olarak kullanılan malzemeler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Zira Medine'deki imkânlar düşünüldüğünde özellikle vahiy kâtipleri için nitelikli malzeme temininde herhangi bir zorluk yaşanmamıştır. Dolayısıyla bu dönemde resmî ya da gönüllü vahiy yazma işiyle meşgul olan sahâbe mümkün olduğunca parşömen, deri, rika gibi nitelikli yazım malzemelerini kullanmışlardır. Bununla birlikte sefer, gazve veya başka sebeplerden dolayı rutin hayatın dışına çıkıldığında o zaman da Hz. Peygamber'in yanında bulunan herhangi bir vahiy kâtibi ya da yazma imkânı olan herhangi bir sahâbî hurma dalları, yassı taşlar, kemik parçaları gibi o an için tedarik edebildikleri malzemelerden istifade etmişlerdir. Ancak bu tür malzemeler geçici süreyle kullanılmış, olağan şartlara dönüldüğünde ise bunlar kimi sahâbe tarafından daha kalıcı malzemelere aktarılmıştır.¹⁶¹ Zira sahâbeden bazılarının müstakil Mushafa sahip olması,¹⁶² bunun dışında birçok kişide yazılı metinlerin olması Medine şartlarının bu uygulamaya imkân verdiğini göstermektedir. Kaldı ki bu dönemde sadece Kur'an yazılmamış yukarıda belirtildiği üzere bunun yanında artık pek çok alanda yazım faaliyeti yaygınlık kazanmıştır. Bu gibi uygulamalar hem nicelik ve hem de nitelik açısından yazı

¹⁵⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 132; Rûmî, *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 80-81.

¹⁵⁸ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 44; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 238.

¹⁵⁹ Hamîdullah, *Kuran Tarihi*, 43.

¹⁶⁰ İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 167; Keskiöglü, *Nuzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerîm Bilgileri*, 77.

¹⁶¹ Zürkânî *Menâhilü'l-irfân*, 1: 246-247; Hamîdullah, *Kur'an'ı Kerîm Tarihi*, 43.

¹⁶² Hz. Aişe sahâbeden Muaz b. Cebel, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Ebu'd-Derda, Said b. Ubeyd ve Ebû Zeyd'in müstakil Mushafalarının olduğunu belirtmiştir. Bir başka rivâyette Hz. Osman'ın da ismi zikredilmiştir. Bkz. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 38.

malzemeleri temin etmenin ilk dönemlere göre çok daha kolay olduğunu göstermektedir. Sonuç itibariyle sahâbe Hz. Peygamber'in rehberliğinde devletin imkânlarını da kullanarak Kur'an'ın yazımı konusunda büyük bir titizlik göstermiş, hıfzın yanında kitâbeti de kullanmış ve birbirini destekleyen bu iki yolla sağlam bir şekilde Kur'an'ı sonraki döneme taşımıştır.

Sonuç

Yirmi üç yıllık nübüvvet dönemi dikkate alındığında nasların ve mevcut şartların da etkisiyle sahâbenin Kur'an'ı korumada özellikle hıfza ağırlık verdiği rahatlıkla söylenebilir. Bu konuda ittifak edilse de sahâbe içinden kaç kişinin hâfız olduğu konusu ihtilafli bir meseledir. Kanaatimize göre bu ihtilafın temel sebebi ise hâfız sahâbiler özelinde rivâyet edilen hadislerden hareket edilerek sahâbe içinden Kur'an'ı ezberleyenlerle ilgili genel bir hükme varılmasıdır. Hâlbuki bu noktada daha sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için konuyla ilgisi olan rivâyetlerin tamamı, o günün şartları, sahâbenin Kur'an'a karşı tutumu, hırsı, kabiliyeti ve daha pek çok husus birlikte düşünülmeli ve ona göre bir kanaate varılmalıdır. Aksi takdirde Kur'an'ı ezberleyen sahâbilerin sayısı ile ilgili gerçekçi bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Biz de araştırmamızda meseleye belli rivâyetler özelinde değil de daha genel bir perspektiften bakmaya çalıştık ve sonuç itibariyle sahâbe içinden hâfız olanların sayısının kaynaklarda belirtilenden çok daha fazla olduğu kanaatine ulaştık. Doğrusu bu konuda yanıltıcı olabilir düşüncesiyle de net bir rakam vermekten kaçındık. Bununla birlikte Hz. Peygamber hayatayken bu sayının yüzlerle, irtihallerinden sonra ise bunun binlerle ifade edilebileceği kanaatindeyiz. Böyle bir sonuca ulaşmamızda bize ışık tutan pek çok durumdan da söz edilebilir. Buna göre başta dört yüz kadar suffe ashabı olmak üzere sahâbenin büyük çoğunluğunun kendilerini Kur'an'a adanmaları, Kur'an'ı Allah ve Resûlünün emaneti olarak görmeleri, ezberde gösterilecek zafiyetin çok büyük bir vebal olduğu bilincini taşımaları, hadislerden hareketle hâfızlığa büyük bir makam gözüyle bakmaları ve bunun gibi daha pek husustan bahsedilebilir. Ayrıca gelecekle ilgili birçok konuda ümmeti hakkında endişesi bulunan Hz. Peygamber'in, Kur'an'ın kaybolacağı konusunda kaynaklara yansıyan herhangi bir endişesinin olmaması da son derece önemlidir. Kutlu Nebî (as)'nin Kur'an'ın sağlam bir şekilde korunarak sonraki nesillere aktarılacağına emin olmasında sahâbenin Kur'an'ı ezberleme konusundaki gayreti etkili olmuştur. Hatta denilebilir ki sahâbenin bu çabası ve hırsı sebebiyle Hz. Peygamber kendi döneminde Kur'an'ı Mushaf olacak şekilde bir araya getirme ihtiyacı hissetmemiştir.

Hz. Peygamber hıfza büyük önem verse de bunu Kur'an'ın korunması bağlamında tek başına yeterli görmemiş; ilaveten ikinci bir yol olarak yazım faaliyetini de başlatmıştır. Bu iş için de erken dönemden itibaren sahâbenin en seçkinlerinden vahiy kâtipliği görevinde bulunacak kişileri seçmiş ve en zor şartlarda dahi onları yanında buldurmaya özen göstermiştir. Bunların sayısının kaç olduğu âlimler arasında tartışma konusu olmuş birbiriyle uyuşmayan farklı rakamlar zikredilmiştir ki biz de ilgili bölümde meseleyi etraflıca ele aldık. Buna göre en geç nübüvvetin beşinci yılından itibaren başlanan kitâbet faaliyetinde 20-25 kadar bir grup düzenli olarak vahiy kâtipliği hizmetinde bulunmuş, bunun dışında bir o kadar da belli zamanlarda bu görevde bulunanlar olmuştur. Dolayısıyla bir kerede olsa Hz. Peygamber'in yanında yazım faaliyetinde bulunan her sahâbî vahiy kâtipliği müessesesinin bir üyesi olarak nitelendirilebilir.

Araştırmamızda kitâbette kullanılan malzemeler ve bunların niteliği konusu da etraflıca ele alınmıştır. Kaynaklarda Kur'an'ın yazımında kullanılan malzemelerin neler olduğu ile ilgili geniş bir listeden söz edilebilir. Kanaatimize göre söz konusu listede yer alan malzemelerin her biri aynı ölçüde ve aynı sıklıkta kullanılmamıştır. Buna göre hurma yaprağı, yassı taş, kürek kemiği gibi bir takım basit ve kullanışsız malzemeler geçici süreliğine kullanılmış, ancak parşömen ve rika gibi daha nitelikli malzemeler ise Mushaf olacak şekilde kalıcı olarak kullanılmıştır. Doğrusu vakıaya uygun olarak böyle bir ayrıma gidilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Aksi takdirde Kur'an'ın hurma dalı, kemik, tahta gibi bazı malzemelere yazılarak korunduğu anlaşılabilir. Hâlbuki bu malzemeler geçici bir süre için ihtiyacı karşılamak üzere kullanılmış, sonra da bu bilgiler daha kalıcı olan malzemelere aktarılmıştır.

Sonuç itibarıyla Kur'an, hıfz ve kitâbet yoluyla korunarak bu güne gelmiştir. Bu iki uygulamanın her biri diğerini takviye etmiş ve ona katkı sağlamıştır. Bununla birlikte gerek kolaylığı ve pratikliği, gerekse güvenilirliği sayesinde hıfz, Kur'an'ın korunmasında kitâbetten daha etkin bir yol olarak tercih edilmiş ve sahâbeden itibaren de sistematik bir boyut kazanarak bu güne kadar uygulanagelmiştir.

Kaynakça

Acar, Cafer, “Risalet Dönemi Savaşlarının Başlamasında Mekke Döneminde Müslümanlara Yönelik Saldırıların Rolü”. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/1 (2014): 43-68.

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-Ahmed b. Hanbel*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Darü'l-hadis, 1416/1995.

Akbaş, Necati. *Hız Peygamber Dönemi Kur'an'ın Yazım Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.

Akdemir, Salih. “Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'e (sav) Yaklaşımları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31/Özel Sayı (ts.): 179-210.

Akk, Halid Abdurrahman. *Târîhu tevsîki nassi'l-Kur'âni'l-Kêrim*. 3. Baskı. Dimeşk: Darü'l-fikr, 1407/1986.

Baktır, Mustafa. “Suffe” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 37: 469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Birişik, Abdülhamit. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 26: 383-388. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bozkurt, Nebi. “Hafız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XV: 74-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Dimeşk: Dârü tavki'n-necât, 1422/2001.

Çakıcı, İrfan. *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. 13. Baskı. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kıraatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

- Dağdeviren, Alican, "Kur'an'ın Fonetik İ'cazı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20 (2009/2): 69- 88.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah. *Sünen-ü Dârimî*. 4 Cilt. Suud: Darü'l-muğni, 1412/2000.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tarihi*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1997.
- Draz, Muhammed Abdullah. *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kêrim*. Kuveyt: Dârü'l-kalem, 1401/1984.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistanî. *Sünenü Ebî Dâvud*. Thk. Muhammed Muhyi'd-Dîn. 4Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, ts.
- Ebû Nuaym, el-İsbehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâü'l-esfîya*. Beyrut: 10 Cilt. Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1409/1988.
- Ebû Şâme, el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*. Thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dârü's-sâdir, 1395/1975.
- Ebû Şuhbe. *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3. Baskı. Riyad: Dârü's-sevâ, 1408/1987.
- Ebû Şeybe, Ebû Bekir. *Kitabü'l-Müsennef fi'l-ehadis ve'l-asar*. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1988.
- Hâkim, Ebu Abdullah. *Müstedrek ale's-sahihayen*. Thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1411/1990.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınları, 1991.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an'ı Kerim Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: İfav Yayınları, 1993.
- Hamidullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih*. Trc. Kemal Kuşçu. Ankara: Beyan Yayınları, 2007.
- Hamidullah, Muhammed. *Resûlullah Muhammed*. Trc. Sâlih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınları, 2000.
- Hamidullah, Muhammed. *Aziz Kur'an*. Trc. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Haîf, Abdüllatîf. *Mu'cemü'l-kırâât*, 11 Cilt. Dımeşk: Dâru sa'di'd-dîn, 2002.
- Itr, Nüreddin. *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerim*. Dımeşk: Matbaatü't-kıbâk, 1993.
- İbn Hadîd el-Ensârî, Abu Abdullah Muhammed b. Ali. *el-Misbâhü'l-müdiyyu fi kuttâbi'n-nebiyyi'l-ümîyyi*. 2. Baskı. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.
- İbn Hişam, Abdümelik. *Siretü'n-nebeviyye*. Thk. Ömer Abdüs's-Selami. 4 Cilt. 3. Baskı. Beyrut: Darü'l-kitabi'l-Arabi, 1410/1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. 2 Cilt. 4. Baskı. B.y.: Dâru İhyâi kütübü'l-Arabî, 1371/1952.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed b. Salim es-Sülemî. 2 Cilt. Taif: Mektebetü's-sâdik. 1414/1993.

- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *en-Neşr fî kırââtî'l-aşr*. Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâd. 2 Cilt. B.y.: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- İsmail, Muhammed Bekir. *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2. Baskı. Mısır: Dâru'l-Menâr, 1419/1999.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân'ın Nüzulü ve Kırâati*. İstanbul: MUIFAV Yayınları, 1995.
- Kattân, Mennâ Halil. *el-Mebâhis fî ulûmî'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Keskioğlu, Osman. *Nuzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerîm Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs. *et-Terâtîbü'l-idâriyye*. Thk. Abdullah el- Hâlidî 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed el-Berdûni, İbrahim Udfeyş, 3. Baskı. Kahire: Dâru'l-kütübî'l-mısıryye, 1384/1964.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Kitabiyat, 2004.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-İbâne an meâni'l-kirâât*. Nşr. Abdulfettah İsmail Şelebî. Kahire: Külliyyetü dâri'l-ulûm, 1380/1960.
- Musa, İbrahim el-İbrahim. *el-Buhûs menheciyyetü fî ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2. Baskı Amman: Dâr-i Ummâr, 1415/1996.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî Müslim b. el-Haccac. *Sahîhu'l-Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, 1363/1943.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Hasen Abdu'l-Mün'im. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Ezkâr*. Thk. Muhyiddin Mestu. 2. Baskı. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1410/1990.
- Okiç, M. Tayyib. *Tefsîr ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995.
- Râfi, Mustafa Sadık Abdülkadir. *İ'cazü'l-Kur'an ve'l-belağati'n-nebeviyye*. 8. Baskı. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1425/2005.
- Râzî, Fahrettin Muhammed b. Ömer. *Mefatihü'l-gayb*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs, 1420/2000.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 14. Baskı. Riyad: B.y., 1426/2005.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî. *Lemehât fî ulûmi'l-Kur'ân*. 3. Baskı. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1411/1990.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*. İstanbul: Dersâadet, ts.
- Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as. *Kitâbu'l-Mesâhif*, 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmîyye 1423/2002.
- Subhi es-Sâlih. *el-Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. 10. Baskı. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1397/1977.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Şuayb Arnâvûtî. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1468/2008.

Şahavatov, Sabuhi. “İmamiyye Şiası'nın Kur'an'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı”. *Usûl İslam Araştırmaları* 22/22 (Ocak 2014): 43-61.

Şâhin, Abdu's-Sabur. *Târihu'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Kahire, 1415/1996.

Şen, Ziya. “Vahiy Kâtipliği Müessesesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* -/30 (2011): 185-210.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. Kahire: Dârü'l-hicr, 1421/2001.

Tavîl, Seyyid Rizk. *Medhal fî ulûmi'l-Kırâât*. Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1405/1985.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhamed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Beşar Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru garbi'l-İslâmiyyîn, 1419/1996.

Tülücü, Süleyman. “Muallakât”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 30: 310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.

Yıldırım, Suat. *Kur'an'ı Kerim ve Kur'an ilimlerine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995.

Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-müfessirun*. Kahire: Mektebe, ts.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Şur'an*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Kahire: Mektebetü dâri't-turas, ts.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1415/1995.